

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра психології

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
освітній ступінь (магістр)

на тему:

ВПЛИВ СІМ'Ї НА СТАНОВЛЕННЯ
ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКІВ

Виконала: здобувачка II курсу, групи 266
спеціальності 053 Психологія
Освітня програма Психологія
Лут Анжела Олегівна
Керівник:
професорка Перепелюк Т.Д.
Рецензент:
професорка Гульбс О.А.

Умань – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРИТИЧНІ ОСНОВИ ПИТАННЯ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ	15
1.1. Теоретичні засади сімейного виховання	15
1.2. Сімейне виховання, проблеми формування уявлень про сім'ю	22
1.3. Методи сімейного виховання підлітків	30
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА ОСОБИСТІТЬ ПІДЛІТКА	53
2.1. Процедура організації та проведення емпіричного дослідження, інтерпритація результатів	53
2.3. Технології ефективного спілкування у сім'ї та подолання сімейних конфліктів	59
ВИСНОВКИ	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	65

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сімейне виховання має величезне значення у вихованні, освіті і становленні будь-якої людини. Можна сказати, що це фундамент на якому будуватиметься все подальше життя і від того наскільки міцний цей фундамент залежить дуже багато чого в долі людини.

Сім'я – це основа держави, оскільки рушійною силою життя є взаємини між чоловіком і жінкою. Будучи одним з основних інститутів суспільства, першою сходинкою соціалізації людини, сім'я розвивається та видозмінюється разом із навколишнім світом, по своєму реагуючи на вимоги часу, відповідаючи на громадські потреби й при цьому сама їх формує.

Створення і підтримка в родині здорового психологічного клімату служить гарантією гармонійного розвитку особистості дитини та її успішної соціалізації. Результат розвитку багато в чому залежить від ставлення батьків до самого факту народження особливої дитини, її прийняття, вибору стилю і тактики виховання, розуміння особливостей захворювання, можливостей на всіх етапах розвитку дитини збереження поважних відносин між членами сім'ї.

Екстремальна загальна кризова ситуація в країні не могла не відбитися на соціальному інституті сім'ї. Катастрофічне зниження народжуваності, деформація шлюбно-сімейних процесів, економічні проблеми, безробіття знижують адаптаційні можливості сім'ї й призводять до порушення її функціонування. Це дає підставу говорити про кризу сім'ї, її руйнування. Особливих труднощів зазнає молода сім'я, яка сьогодні потребує найбільше уваги та підтримки як із боку держави, так і з боку вчених. У контексті складних і нестабільних реалій нашого суспільства психологи відзначають розмаїття тенденцій у сфері міжособистісної взаємодії й психології сім'ї. Існує значна кількість теоретичних положень, що породжують спектр концептуальних моделей міжособистісних взаємин і свідчать про актуальність осмислення психології сімейних взаємин, зокрема особливостей гармонізації шлюбно-сімейних стосунків. Подружня гармонія складається з

багатьох компонентів, серед яких визначальними вважають рівень культури та вихованість партнерів, індивідуально-типологічні якості, національні традиції, звичаї, соціальні установки й цінності тощо. Гармонія в сім'ї включає також усі сторони міжособистісних стосунків, сексуальну та поведінкову відповідність.

Особливості батьківських відносин та їх вплив на розвиток дітей вивчали О.О. Бодальов, А.Я. Варга, І.В. Добряков, В.І. Захаров, М.І. Лісіна, Є.М. Мастюкова, В.М. Мініяров, І.М. Нікольська, В.В. Столін, С.М. Сорокоумова, В.В. Ткачова, У.В. Ульяновка, Е.Г. Ейдемільер, П.М. Якобсон. Народження дитини з відхиленнями у розвитку найчастіше переживається батьками як несподівана подія. Різні автори досить однотайні в описі найбільш загальних характеристик батьківських реакцій (Д.М. Ісаєв, Є.М. Мастюкова та А.Г. Московкіна, В.В. Ткачова, Л.М. Шипіцина), до яких відносять: заперечення, гнів, почуття провини, емоційну адаптацію. Проблему медико-психологічного супроводу сім'ї, яка виховує дитину з порушенням психічного розвитку, вивчає сучасний вітчизняний науковець Т.Г. Ветрила.

Згуртованість всіх членів сім'ї, шанобливе ставлення один до одного, наявність загальних цілей і єдиної системи цінностей, бажання максимально проявити і реалізувати власні можливості, допомогти в цьому своїм близьким – все це дозволяє спрогнозувати найбільш оптимальний і ефективний шлях формування активної життєвої позиції і розвитку особливої дитини. Адже саме в цьому випадку сім'я буде необхідним розвивальним середовищем для дитини з обмеженими можливостями. Отже, сьогодні проблема допомоги сім'ям, які виховують дітей з психофізіологічними вадами, є актуальною, оскільки нажаль, щороку їх кількість зростає. Завданням фахівців є своєчасна допомога та супровід родини, для кращої адаптації, соціалізації та реабілітації як батьків, так і дитини [79, с. 613].

Питання сімейного виховання актуалізуються положеннями Конституції України, Сімейного кодексу України, Законів України «Про

охорону дитинства», «Про попередження насильства в сім'ї», а також в основоположних міжнародних документах щодо сімейного виховання, захисту прав дітей і батьків – Конвенції ООН про права дитини, Європейській конвенції про здійснення прав дітей, «Гаазькій Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей» та інших.

Учені вивчають особливості сімейного виховання в різних типах сімейних середовищ (Т. Афанасьєва, С. Мінухін, Г. Фішман) і різних типах сімей: неповної (М. Докторович), розлученої (О. Максимович), дискантної (Н. Куб'як), молоді (І. Трубавіна), прийомної (Г. Бєвз, Л. Волинець, І. Зверєва), патронатної (З. Кияниця, Ж. Петрочко), дезадаптованої (Ю. Данько, В. Солодніков); у різних етнічних культурах (Л. Біленкова, З. Мустафаєва, І. Кон, О. Сурженко, З. Янішевська); щодо підготовки до батьківства (Н. Гусак, І. Даценко), забезпечення прав дитини у складних життєвих обставинах (Ж. Петрочко), технологій соціально-педагогічної підтримки (О. Белоліпцева, І. Братусь, Л. Буніна, Н. Грабовенко, І. Зверєва, З. Кияниця, Р. Кравченко, Г. Постолук, Дж. Райкус, Т. Соловійова, Л. Савінов, В. Торохтій).

Сімейні взаємини – це складний феномен, складна психічна реальність, що включає як міфологічні, так і сучасні рівні свідомості, а також індивідуальні й колективні, онтогенетичні, соціогенетичні та філогенетичні передумови. Поняття сімейних взаємин як стан належності індивіда деякому надіндивідуальному сімейному цілому охоплює суб'єктивний час, особисту життєдіяльність, національну культуру й традиції. Однак розробленого та достатньо завершеного гносеологічного поля не склалося, оскільки в міру розвитку наукового пізнання з основоположним принципом об'єктивності неформальні взаємини, емоційна близькість, любов, симпатія всемірно виживалися з цього процесу, а «подружні відносини» і в цілому сімейні взаємини як психологічні феномени постійно «вислизали» від чіткого визначення.

Серед дослідників психологічних проблем сімейного виховання слід згадати імена таких вітчизняних та зарубіжних вчених як: І.Д. Бех, О.Ф. Бондаренко, О.І. Бондарчук, С.О. Деніжна, А.К. Дмитренко, С.В. Ковальов, В.П. Кравець, П.Є. Мармазинська, В.І. Нефьодов, М.О. Сова, О.С. Тарновська, Ю.Ю. Щербань та ін.

Заєць І, Туз Л. та Конопелько О. розглядають особливості взаємодії батьків з дітьми у підлітковому віці. Зокрема, вони визначають такі особливості:

- зміна взаємин між батьками та дітьми на підлітковому віці (на цьому етапі розвитку дитини відбувається розвиток самостійності та формування особистісної ідентичності, що може призводити до конфліктів між батьками та дітьми), збільшення впливу рівнів соціалізації на дитину (у підлітковому віці вплив однолітків та оточуючого середовища на дитину стає сильнішим, ніж вплив батьків);
- зменшення впливу авторитету батьків на дитину (діти стають менш залежними від батьків та більш самостійними);
- нестабільність емоційної сфери підлітків, що призводить до конфліктів з батьками та впливає на якість взаємин між ними; необхідність батьків у розвитку нових форм взаємодії з дітьми, які б відповідали їх потребам у самостійності та формуванні особистості [17].

Батьки, які активно взаємодіють зі своїми дітьми в підлітковому віці, мають більш позитивне ставлення до себе та до своїх дітей, а також допомагають формувати у дітей позитивну самооцінку. Крім того, такі батьки сприяють розвитку емоційної стійкості у дітей та формуванню у них позитивного відношення до світу [6, с. 44].

Проблема впливу сімейного виховання на формування особистості є досить актуальною, оскільки сім'я є першим і найважливішим соціальним середовищем, в якому дитина формує свої цінності, навички та риси характеру. Як правило, батьки є головними призначеними вихователями своїх дітей, тому їхня поведінка, ставлення до життя, родинних цінностей та

інших аспектів має велике значення для формування психологічного комфорту дитини, її соціальної адаптації та розвитку особистості. Невірно обрана тактика виховання, недостатня увага, недбалість батьків можуть призвести до виникнення різноманітних проблем у поведінці дітей, таких як агресивність, ізольованість, невпевненість у собі тощо. Родина є основним середовищем, в якому дитина проводить перші роки життя і отримує основні життєві установки та цінності. Саме у сім'ї дитина формує свій світогляд, розуміння своєї ролі в суспільстві, ставлення до інших людей та до самої себе. Отже, важливо розуміти, як саме сімейне виховання впливає на формування особистості та які чинники можуть бути корисними або шкідливими для дитини. Дослідження показують, що сімейне виховання впливає на формування різних аспектів особистості, таких як самооцінка, емоційна стійкість, соціальна компетентність, поведінкові навички тощо. Наприклад, діти, які виховуються в сім'ях з високим рівнем підтримки та доброзичливості, зазвичай виростають з більш позитивною самооцінкою та мають кращі стосунки з іншими людьми. З іншого боку, діти, які виховуються в сім'ях з низьким рівнем емоційної підтримки, можуть вирости з менш розвиненими соціальними навичками та бути більш нахабними та агресивними у стосунках з іншими людьми. Дослідження впливу сімейного виховання на формування особистості є важливим, оскільки дає можливість розуміти, як саме сім'я може позитивно або негативно впливати на формування особистості та які фактори можуть сприяти здоровому розвитку дитини.

Проблема впливу сімейного виховання на формування особистості є досить актуальною, оскільки сім'я є першим і найважливішим соціальним середовищем, в якому дитина формує свої цінності, навички та риси характеру. Як правило, батьки є головними призначеними вихователями своїх дітей, тому їхня поведінка, ставлення до життя, родинних цінностей та інших аспектів має велике значення для формування психологічного комфорту дитини, її соціальної адаптації та розвитку особистості. Невірно

обрана тактика виховання, недостатня увага, недбалість батьків можуть призвести до виникнення різноманітних проблем у поведінці дітей, таких як агресивність, ізольованість, невпевненість у собі тощо. Родина є основним середовищем, в якому дитина проводить перші роки життя і отримує основні життєві установки та цінності. Саме у сім'ї дитина формує свій світогляд, розуміння своєї ролі в суспільстві, ставлення до інших людей та до самої себе. Отже, важливо розуміти, як саме сімейне виховання впливає на формування особистості та які чинники можуть бути корисними або шкідливими для дитини. Дослідження показують, що сімейне виховання впливає на формування різних аспектів особистості, таких як самооцінка, емоційна стійкість, соціальна компетентність, поведінкові навички тощо. Наприклад, діти, які виховуються в сім'ях з високим рівнем підтримки та доброзичливості, зазвичай виростають з більш позитивною самооцінкою та мають кращі стосунки з іншими людьми. З іншого боку, діти, які виховуються в сім'ях з низьким рівнем емоційної підтримки, можуть вирости з менш розвиненими соціальними навичками та бути більш нахабними та агресивними у стосунках з іншими людьми. Дослідження впливу сімейного виховання на формування особистості є важливим, оскільки дає можливість розуміти, як саме сім'я може позитивно або негативно впливати на формування особистості та які фактори можуть сприяти здоровому розвитку дитини.

Проблемою впливу батьківського стилю виховання на формування особистості дитини займалися Е. Ейдеміллер, В. Юстицький, Д. Бомрінд, Г. Крайг, Л. Виготський, О. Бондаренко, В. Мухіна та інші. Е. Еріксон розробив теорію психосоціального розвитку, в якій особливу увагу приділяє ролі сім'ї в формуванні особистості. Д. Баумрінд проводила дослідження різних стилів сімейного виховання та їх вплив на розвиток дитини, саме їй належить визначення трьох основних стилів батьківського виховання: авторитарний, демократичний та безучасний. У. Бронфенбренер, автор теорії екологічного розвитку людини, звертає увагу на роль родинного оточення в формуванні

особистості. Дж. Боулбі проводив дослідження про взаємодію дитини з матір'ю та важливість емоційного зв'язку для формування здорової особистості. Є. Мень, автор праць про роль родинного середовища в розвитку дитини, досліджувала вплив різних чинників сімейного виховання на формування соціальних навичок, емоційної стійкості та самооцінки у дітей.

С. Литвинова виділяє такі аспекти сімейного виховання, як особливості батьківської поведінки та її вплив на розвиток дитини, взаємодію батьків з дітьми у процесі виховання, а також роль і значення сімейного середовища в формуванні особистості дитини. Автор аналізує основні принципи виховання дітей в сім'ї, в тому числі питання взаємодії батьків з дітьми, відповідальності батьків за виховання дітей, позитивної та негативної батьківської поведінки, відзначає важливість дотримання правил виховання, а також роль батьків у формуванні моральних цінностей та соціальних навичок у дітей, вплив сімейного середовища на розвиток особистості дитини, зокрема, відносини між батьками та їх взаємовідносини, які впливають на психологічний стан дитини. Сімейне середовище впливає на формування індивідуальних особливостей дитини, а також на формування її ставлення до навколишнього світу [36].

Л. Степаненко в своїй статті аналізує взаємозв'язок між сімейним вихованням та формуванням особистісного потенціалу дитини, основні соціально-психологічні чинники, що впливають на розвиток особистісного потенціалу дитини у контексті сімейного виховання. Автор розглядає важливість формування особистісного потенціалу дитини у процесі сімейного виховання для подальшого життєвого успіху та щастя. Досліджується вплив батьківського стилю виховання на розвиток особистості дитини, а також роль різних соціально-психологічних чинників, таких як ставлення батьків до дитини, якість сімейних взаємин, емоційна атмосфера в сім'ї, вплив батьківської поведінки, методів виховання, рівня комунікації в сім'ї, взаємовідносин між батьками, клімату в сім'ї, морально-

етичних орієнтацій батьків, а також культурноісторичного середовища, в якому знаходиться дитина. В статті автор також наголошує на тому, що формування особистісного потенціалу дитини в сім'ї залежить від взаємодії усіх цих чинників [59].

Інший український науковець, І. Лисенко досліджувала вплив сімейного виховання на соціально-психологічне здоров'я дитини, на такі його складові як соціальна адаптація, самооцінка, емоційна стабільність, саморегуляція, самопізнання тощо. Автор наголошує на важливості позитивного сімейного середовища для формування здорової соціальнопсихологічної сфери дитини. Наприклад, дослідження показали, що діти, які виростають у родині зі стабільними сімейними відносинами, мають більшу емоційну стабільність та менше виявляють агресивну поведінку.

Основними принципами сімейного виховання, які сприяють формуванню соціально-психологічного здоров'я дитини, на думку автора, є позитивне спілкування в родині, розуміння та підтримка дитини, а також на розвиток її соціальних навичок та компетентностей [35].

І. Бех зазначає, що сімейне виховання є основною умовою формування особистості дитини, адже саме в сім'ї здійснюється найбільш інтенсивний та тривалий контакт батьків із дітьми. Автор виділяє такі аспекти сімейного виховання, як його роль у формуванні соціальних навичок, розвиток моральних цінностей та виховання самостійності дитини. В сучасному світі сімейне виховання є під загрозою через швидкий темп життя та розвитку технологій, тому особливого значення набувають родинні традиції, які сприяють формуванню особистісних якостей дитини. Соціально-психологічні аспекти сімейного виховання, на думку науковця, визначаються впливом статусу та ролі батьків на формування особистості дитини. Успішне сімейне виховання залежить від позитивних стосунків між батьками та відповідального підходу до виховання дітей [10].

У статті «Особливості взаємодії батьків із дітьми на підлітковому віці» І. Заєць, Л. Туз та О. Конопелько розглядають особливості взаємодії батьків з

дітьми у підлітковому віці. Зокрема, вони визначають такі особливості: зміна взаємин між батьками та дітьми на підлітковому віці (на цьому етапі розвитку дитини відбувається розвиток самостійності та формування особистісної ідентичності, що може призводити до конфліктів між батьками та дітьми), збільшення впливу рівнів соціалізації на дитину (у підлітковому віці вплив однолітків та оточуючого середовища на дитину стає сильнішим, ніж вплив батьків); зменшення впливу авторитету батьків на дитину (діти стають менш залежними від батьків та більш самостійними); нестабільність емоційної сфери підлітків, що призводить до конфліктів з батьками та впливає на якість взаємин між ними; необхідність батьків у розвитку нових форм взаємодії з дітьми, які б відповідали їх потребам у самостійності та формуванні особистості. Батьки, які активно взаємодіють зі своїми дітьми в підлітковому віці, мають більш позитивне ставлення до себе та до своїх дітей, а також допомагають формувати у дітей позитивну самооцінку. Крім того, такі батьки сприяють розвитку емоційної стійкості у дітей та формуванню у них позитивного відношення до світу [17, с. 47].

Т. Яковенко та О. Кононенко розглядають роль сімейного виховання у формуванні особистості та соціально-психологічні особливості цього процесу. Автори досліджують різноманітні аспекти сімейного виховання, зокрема взаємодію батьків та дітей, відповідальність батьків за виховання, дитячі права та ін. Автори стверджують, що сімейне виховання є важливим елементом формування особистості та має великий вплив на її подальший розвиток. Зокрема, батьки повинні вміти підтримувати емоційний контакт з дітьми, створювати комфортну атмосферу для взаємодії та надавати дітям достатньо свободи та самостійності для розвитку їхніх особистих якостей. Крім того, автори вказують на необхідність відповідального ставлення батьків до своїх обов'язків у вихованні дітей та визначення меж їхньої свободи та прав дитини [69].

Таким чином ми розуміємо значущість даної проблеми, що і зумовило вибір теми випускної кваліфікаційної роботи «Вплив сім'ї на становлення особистості підлітків».

Мета дослідження: з'ясувати психологічні аспекти сімейного виховання підлітків як явища сучасного суспільства.

Завдання дослідження.

1. Проаналізувати наукову та методичну літературу по проблемі дослідження.

2. Осмислити сутність поняття «сім'я», «сімейне виховання», «особистість підлітка» як наукової категорії.

3. Здійснити емпіричне дослідження для визначення типів сімейного виховання.

4. Розробити психолого-педагогічні рекомендації щодо сімейного виховання підлітків.

Об'єкт дослідження: психологічні особливості сімейного виховання.

Предмет дослідження: вплив сім'ї на становлення особистості підлітків.

Методи дослідження:

теоретичні: аналіз та синтез наукових джерел, узагальнення, систематизація та порівняння дослідницьких підходів;

емпіричні: опитування (анкетування, тестування), Тест-опитувальник батьківського ставлення до дітей А. Я. Варги, В. В. Столін; Проективна методика «Кінетичний малюнок сім'ї», аналіз психомалюнку метою з'ясування сімейних цінностей, моделей поведінки батьків і дітей; Опитувальник соціалізації для школярів «Моя сім'я».

База дослідження: учні Чорноморського ліцею № 7 Чорноморської міської ради Одеського району Одеської області (8 В клас – 32 учні, 8 Г – 23 учні).

Теоретичне значення. Висвітлено та охарактеризовано особливості сучасного сімейного виховання на основі опрацьованої наукової психолого-педагогічної літератури.

Практичне значення. Результати дослідження, які представлені у випускній кваліфікаційній роботі можуть бути використані вчителями, соціальними педагогами, практичними психологами та батьками для просвітницької роботи, для саморозвитку, для використання у виховному процесі щодо учнів та дітей у сім'ях.

Апробація. Результати емпіричного дослідження кваліфікаційної роботи були представлені на попередньому захисті на засіданні кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини 16 листопада 2023 року. Опредлюдено результати кваліфікаційної роботи у виступах на:

- II Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції, яка проходила у м. Умань, 27 жовт. 2022 р., доповідь на тему «Сучасні дослідження змісту сімейного виховання»;
- на науково-практичному семінарі «Актуальні проблеми сім'ї в учасних психологічних концепціях та реаліях», який проходив у м. Умань 7 квітня 2023 року на базі кафедри психології УДПУ імені Павла Тичини, тема виступу «Проблеми виховання молоді в умовах сучасного суспільства»;
- виступ на засіданні кафедри психології УДПУ імені Павла Тичини на попередньому захисті випускних робіт 16 листопада 2023 р.

Публікації:

- 1) Лут А. О. Сучасні дослідження змісту сімейного виховання. Теорія та практика психокорекції особистості : електрон. зб. матер. II Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Умань, 27 жовт. 2022 р.) / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини, каф. психології : [голов. ред.: Сафін О. Д. ; редкол: Дудник О. А., Вахоцька І. О., Якимчук І. П.]. Умань, 2022. С. 61-63.

- 2) Лут Анжела. Психологічні особливості становлення особистості підлітка. Електр. Збірник матеріалів XII-тої Всеукраїнської наукової Інтернет-конференції «Актуальні проблеми психології». Умань, 11-12 жовтня 2023 року. С. 161-163.
- 3) Лут. А.О. Вплив батьківського виховання на особистість підлітка. Теорія та практика психокорекції особистості [Електронний ресурс] : електрон. зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Умань, 26 жовт. 2023 р.) / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини, Каф. психології ; [голов. ред.: Сафін О. Д. ; редкол: Дудник О. А., Вахоцька І. О., Якимчук І. П.]. Умань, 2023. С. 115-116.
<https://fspu.udpu.edu.ua/kafedra-psykholohii/>

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПИТАННЯ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

1.1. Теоретичні засади сімейного виховання

Проблема сім'ї і сімейного виховання сягає давнини. З найдавніших часів східнослов'янські сім'ї дбали про виховання дітей, а з появою писемності вже в перших писаних трактатах, а згодом у творах українських педагогів, діячів освіти, письменників з XI по XX ст. ці питання знаходили конкретне відображення.

Можна виокремити спільні погляди педагогів на особистість батька і матері, які є першими вихователями своїх дітей. О.В. Духнович запропонував наступні напрями сімейного виховання:

- Батьківський дім – то школа моралі.
- Природа вклала в серце матері першу і найсуттєвішу турботу про збереження спокою в ранній період життя дитини.
- Початкове виховання належить батькам – це найприродніший обов'язок і повинність.

Борис Грінченко висвітлив свої погляди у наступних напрямках:

- Природні обдарування кожної дитини мають бути розвинуті до можливих меж.
- Краще запізнитися, ніж поспішати з початком навчання, але й запізнення має свій негативний вплив [6, с. 89].

Серед усіх соціальних інститутів, які впливають на розвиток особистості, сім'я відіграє особливу роль. Маючи величезні виховні можливості, сім'я впливає на людину протягом усього життя. Універсальність такого педагогічного й психологічного впливу сім'ї зумовлена, по-перше, безкорисливою любов'ю батьків до своєї дитини, абсолютність якої дає їй захищеність у цьому світі, тому що емоційні гаразди дитини ґрунтуються на впевненості у любові близьких, рідних людей. По-друге – багато рольовою структурою сімейної спільності, що забезпечує

багатогранність, постійність і тривалість виховного впливу. По-третє – наявністю природних умов для залучення дітей до найрізноманітніших внутрішньосімейних стосунків та діяльності [7, с. 28].

Батьки складають перше суспільне середовище дитини. Вони відіграють суттєву роль у житті кожної людини. Вчені вважають, що почуття, які виникають при взаємодії дітей і батьків – особливі, відмінні від інших емоційних зв'язків. Їх специфіка визначається тим, що турбота і любов батьків необхідна для підтримки самого життя дитини. Саме родина може забезпечити дитині емоційний захист, відчуття питомості цього існування, щирої зацікавленості в ній. Сім'я – це те середовище, у якому в дитини формується уявлення про себе, тобто «Я-концепція», де вона приймає перші рішення щодо себе, і де починається розвиток соціальної природи дитини. Немає таких якостей особистості, у формуванні яких не брала б участь сім'я.

Сім'я – це фундамент будь-якої особистості. Саме в сім'ї формуються життєві та моральні цінності, ставлення до себе й до інших, формується успішність, або неблагополуччя у дорослому житті. Сім'я – складний і водночас цілісний організм, який функціонує за певними законами, має свої стадії розвитку, свої «підводні камені» [48, с. 4].

Є багато визначень поняття «сім'я». Зокрема, у соціологічному енциклопедичному словнику це поняття тлумачиться так: сім'я:

1. Інститут, що характеризується певними соціальними нормами, санкціями, зразками поведінки, правами й обов'язками, які регулюють відносини між подружжям, батьками і дітьми.

2. Мала група, заснована на шлюбі чи кровному родстві, члени якої пов'язані спільним побутом, взаємною відповідальністю і взаємодопомогою [7, с. 316].

Мислячи глобально, можемо погодитись, що сім'я – один із найбільших соціальних винаходів людства, цінність якої з давніх часів і до наших днів залишається незмінною. Вона концентрує в собі і відображає важливі досягнення тисячолітньої цивілізації людських об'єднань, оберігає

пам'ять народу від небуття, є творцем і захисником розумного, доброго, вічного [2, с. 13].

Важливою характеристикою сім'ї є її структура – склад і кількість членів родини, а також система сімейних взаємин, що включає стосунки спорідненості, влади й авторитету, зв'язки горизонтальні (чоловік-дружина) і вертикальні (батьки-діти), рольову взаємодію як сукупність установок, норм і зразків поведінки, що характеризують одних членів сім'ї в їхньому ставленні до інших її членів.

Сучасна сім'я виконує ряд функцій – особливих форм життєдіяльності, пов'язаних із задоволенням потреб сім'ї. Функції сім'ї склалися на природніх та соціальних засадах і наповнювалися певним змістом упродовж розвитку суспільства. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. виділяють такі функції сім'ї як соціального утворення: біологічну, соціальну й економічну.

Біологічна функція пов'язана у першу чергу із зародженням, ембріональним розвитком і народженням дитини. Виконання біологічної функції потребує від батьків високої відповідальності та генетичної обізнаності. Зародження дитини у стані, коли організм батька чи матері вражений канцерогенними речовинами (алкоголь, наркотичні препарати, інші хімічні сполуки) і викликає мутацію генно-хромосомних систем, які є носіями задатків, може негативно вплинути на подальші процеси фізичного і психічного розвитку дитини. Ще більше зростає відповідальність батьків за виконання біологічної функції, коли дитина знаходиться у стані ембріонального розвитку.

Вона (дитина) – частина організму матері. Кожна дія жінки (фізичні навантаження, психічний стан, вживання ліків, особливості взаємин з оточуючими) так чи інакше відбивається на стані розвитку маляти. А це потребує і належної культури поведінки, знань з медицини, валеології, фізіології тощо.

Важливе місце у діяльності сім'ї, за глибоким переконанням авторів, посідає соціальна функція. Вона може бути реалізована шляхом створення

оптимальних умов для соціального розвитку дитини, посилення відповідальності батьків за її виховання, створення сприятливих умов для появи морально-духовних джерел соціального успадкування. Дитина засвоює певні моральні норми поведінки (чесність, справедливість, доброту, щирість, доброзичливість, охайність та ін.), під впливом оточення сім'ї формуються її характер, звички. Саме до 6-7 років формуються у дитини основні моральні якості. Тому батьківська школа любові, добра, порядності, чесності, щирості й багатьох інших добродійностей – найперший і найголовніший університет становлення особистості дитини, її соціального зростання. І відповідальність батьків за належне виконання соціальної функції особливо висока.

Належне місце у системі родинного виховання займає економічна функція. Вона передбачає створення матеріальних умов для достатнього забезпечення своїх дітей помешканням, одягом, харчуванням необхідними засобами для гри, навчання, розвитку. Батькам необхідно мати почуття відповідальності за створення власною працею належних економічних умов для забезпечення життя дітей. До того ж діти з раннього віку мають залучатися до продуктивної обслуговуючої праці, до планування і використання сімейного бюджету тощо [52].

Однією з головних умов успішного функціонування сім'ї, на думку дослідників С.І. Голода, В.М. Сатира, В.В. Століна, Л.Ф. Чуйко є ступінь задоволення шлюбними партнерами своїх провідних потреб [53, с. 42].

За структурою демографи виділяють молоді, неповні, материнські, старечі сім'ї і соціологи – більше 40 типів сімей, які різняться між собою за різними ознаками:

- за кількістю дітей: бездітні (інфертильні), одnodітні, малодітні, багатодітні;
- за складом: неповні, прості (нуклеарні), окремі, складні (з кількох поколінь), великі;
- за структурою: з однією шлюбною парою з дітьми чи без; з однією шлюбною парою з одним із батьків молодят чи іншим родичем; з двома

шлюбними парами з дітьми чи без дітей; з одним із батьків чи іншими родичами або без них; інші сім'ї;

- за типом домінування в сім'ї: еголітарні і авторитарні;
- за сімейним побутом та способом життя: сім'я «віддушина», сім'я дітоцентричного типу, спортивної команди, дискусійного клубу, сім'я, зосереджена на комфорті, здоровому способі життя чи здоров'ї, порядку;
- за однорідністю соціального складу: соціально-гомогенні (однорідні), гетерогенні (неоднорідні) сім'ї;
- за сімейним стажем: молодята, молода сім'я, яка чекає дитину, сім'я середнього подружнього віку, старшого подружнього віку, похилі шлюбні пари;
- за якістю стосунків (мікроклімату): благополучна, стала, з низьким виховним потенціалом, нестабільна, дезорганізована, антисоціальна;
- за географічною ознакою: сільська, міська, віддалена (така, що проживає у важкодоступних районах);
- за типом споживацької поведінки: сім'ї з «фізіологічним», «примітивно-предметним», інтелектуальним типом споживання, сім'ї з проміжним типом споживання;
- за особливими умовами проживання: студентські, «дистантні» (розлучені, з тривалим відрядженням, вахтовими формами роботи когось із членів сім'ї) тощо.

Ця типологія зустрічається в дослідженнях Г.М. Обозової, В.І. Штільтанса, В.П. Меньшутіна [7, с. 42].

Нині фахівцями також розрізняються два основні типи сім'ї: домінаторна (тоталітарна) сім'я та партнерська (демократична) сім'я.

Беррі та Дженей Уайнхолд, експерти ООН з проблем сім'ї, визначили такі характеристики тоталітарної сім'ї: зловживання владою; відсутність рівних прав; суворі правила, що мають примусовий характер; відсутність

співчуття; відсутність сімейної єдності; почуття незахищеності від образливих та насильницьких дій; майже повністю відсутній сміх і радість тощо. Діти у таких сім'ях не плануються і є небажаними. Виростаючи, дитина стає несамостійною, залежною від інших, а досить часто – від комп'ютерних ігор, від ігрових автоматів, від алкоголю і наркотиків, а у найкращому випадку – від групи своїх друзів, від дружини чи чоловіка, від релігійного лідера [71, с. 13].

Фахівці характеризують партнерську, демократичну сім'ю таким чином: кооперативна структура: рівні можливості, рівні права; відкритість у сімейних стосунках; домашня робота та обов'язки у сім'ї розподіляють на засадах рівноправності; співчутливі стосунки; почуття захищеності; сім'я є джерелом радості тощо. Діти в таких сім'ях плануються і є бажаними [4, 15].

Сучасна сім'я відрізняється від тієї, якою вона була 40, 30, 20 років тому і навіть від сім'ї початку і середини 90-х років ХХ ст. Вона стала більш незалежною і самостійною у виконанні своїх функцій, більш замкнутою для безпосереднього педагогічного впливу, більш відкритою для інтеграції в неї інших культур. Разом з тим вона стала більш агресивною по відношенню до інших членів і структур суспільства і змісту своєї життєдіяльності. В основі цих змін лежать глибокі соціальні перетворення, спосіб життя та загальний рівень культури.

До основних умов виховання дитини в сім'ї дослідники відносять (узагальнено):

- авторитет батьків;
- особистий приклад батьків; готовність батьків до виховання дитини;
- взаємовідносини в сім'ї;
- знання мети виховання;
- правильна організація трудового сімейного колективу;
- щоденна цілеспрямована увага до ігор та інтересів дитини;

- суворе дотримання режиму;
- здоровий побут;
- життя за законами краси.

Забезпечуючи ці умови, батьки покращують свою виховну роль, забезпечують дитині повноцінний розвиток.

Отже, гарантом забезпечення позитивних емоцій у сімейному спілкуванні може бути дотримання принципів співжиття, які базуються на глибокій повазі до старших, до історії свого роду і народу, ввічливості у стосунках; на любові до рідної землі, до природи; на моральних цінностях; на працьовитості та систематичній підготовці дітей як дбайливих господарів до самостійного життя.

Таким чином, сімейне виховання є однією з найважливіших складових формування особистості дитини, яка визначається взаємодією батьків з дитиною та сприяє розвитку її соціально-психологічних компетентностей. Сімейне виховання включає в себе різноманітні аспекти, включаючи педагогічні, емоційні, моральні, соціальні та інші аспекти, які повинні бути взаємодією батьків та дітей. Соціально-психологічні особливості сімейного виховання включають в себе різноманітні чинники, такі як родинні традиції, стиль батьківства, рольові взаємодії, стосунки між членами родини, емоційна клімат у родині та інші. Сімейне виховання повинно бути зорієнтоване на підтримку та розвиток позитивної соціальної ідентичності дитини, розвиток її самоповаги та самооцінки, формування моральних цінностей, соціальних навичок та інших важливих компетентностей. Відповідальність за сімейне виховання лежить на батьках, які повинні дотримуватись певних принципів, включаючи розуміння потреб дитини, дотримання правил та границь, розвиток емоційної інтелігенції та інших соціально-психологічних навичок.

1.2. Сімейне виховання, проблеми уявлення про сім'ю

Сім'я – найважливіший із феноменів, що супроводжує людину протягом усього її життя. Значущість її впливу на особистість, її складність, багатогранність і проблематичність обумовлюють велику кількість різних підходів до вивчення проблем, тенденцій, процесів які відбуваються у сім'ї.

У сім'ї дитина отримує перші уявлення про себе та інших людей, розвиває необхідні для життя соціальні почуття, навички спілкування і спільної діяльності. Сім'я створює передумови для взаємопроникнення світу дітей і світу дорослих, що є важливим чинником соціалізації особистості. Унікальні виховні можливості сім'ї впливають на людину протягом усього її життя.

Сьогодні існують окремі дослідження психологічних механізмів формування у дітей образу майбутнього шлюбного партнера, особливості формування уявлень про майбутню сім'ю у дошкільників. Аналіз наукової літератури показує, що в прямій постановці проблема уявлень про шлюб та сім'ю в аспекті картини світу людини майже не розроблялась. Але тема уявлень про шлюб та сім'ю як аспект картини світу людини може бути досить актуальною, тому що кожна людина протягом життя формує свою картину світу. Е. Фромм серед основних потреб людини, які лежать в основі необхідності єдності з іншими людьми, виділяє потребу в орієнтації. Він наголошує, що у людини повинна бути певна картина світу для інтелектуального орієнтування у світі.

Сукупність установок батьків, їх емоційного ставлення до дитини, сприйняття дитини батьками і відповідних способів поведінки з нею утворюють стиль сімейного виховання.

Психолог Е. Шефер розрізняє кілька стилів сімейного виховання, що пов'язані, на нашу думку, з авторитарним, ліберальним і демократичним стилями.

Оптимальним для практики сімейного виховання вважається демократичний стиль, що характеризується високим рівнем вербального спілкування між дітьми і батьками; включеністю дітей в обговорення сімейних проблем; урахуванням їхньої думки; готовністю батьків у разі потреби прийти на допомогу дітям, одночасно з вірою в їх успішну самостійну діяльність, адекватним батьківським контролем.

Відхилення від демократичного стилю в бік авторитаризму, ліберальної вседозволеності чи надмірної центрації на дитині спричинює відповідні деформації її особистості.

Так, В. Гарбузов вирізняє три типи неправильного виховання, що практикуються батьками дітей, хворих на неврози [23]:

- А (неприйняття, емоційне відторгнення) — неприйняття індивідуальних особливостей дитини у поєднанні з жорстким контролем, регламентацією життя дитини, нав'язуванням їй єдиного правильного (з погляду батьків) типу поведінки; поряд із жорстким контролем цей тип може поєднуватися з недостатнім рівнем контролю, байдужістю, цілковитим потуранням;
- Б (гіперсоціалізація) — тривожно-недовірлива концентрація батьків на стані здоров'я дитини, її соціальному статусі, очікуванні успіхів часто з недооцінюванням індивідуальних психологічних особливостей дитини;
- В («кумир сім'ї») — центрація батьків на дитині, потурання її примхам, іноді на шкоду іншим дітям або членам сім'ї.

Дослідники А. Лічко і Е. Ейдемільер припускають крім виховання за типами «кумир сім'ї» (у їхній інтерпретації — «поблажлива гіперпротекція») і «емоційне відторгнення» існування таких стилів виховання (особливо несприятливих для підлітків з акцентуаціями характеру і психопатіями):

- гіпопротекція (недостатність опіки і контролю за поведінкою дитини, брак чи відсутність уваги, тепла, турботи про фізичний і духовний розвиток дитини, невключеність у її життя);

- домінуюча гіперпротекція (поєднання загостреної уваги до дитини з великою кількістю обмежень і заборон, що призводить до формування нерішучості, несаможитності дитини чи до яскраво вираженої реакції емансипації);
- підвищена моральна відповідальність (покладання відповідальності на дитину за життя і благополуччя близьких, що не відповідає віку й реальним можливостям дитини; очікування від дитини великих досягнень у житті на тлі ігнорування її потреб та інтересів) [29].

Найбільшою мірою шкодять дитині непослідовний, змішаний стиль виховання, неузгодженість і суперечливість установок батьків на процес виховання, оскільки постійна непередбачуваність реакцій батьків позбавляє дитину відчуття стабільності оточуючого світу, породжуючи в неї підвищену тривожність.

Стиль виховання дитини є репродуктивним, тобто багато в чому репродукує стиль виховання, який застосовувався у дитинстві батьків. При цьому самооцінка, Я-образ дитини є інтроекцією батьківського ставлення і способів керування поведінкою дитини, що реалізується, по-перше, через пряме чи непряме (у зразках поведінки) навіювання образу чи ставлення до себе, по-друге, через формування у дитини стандартів виконання тих чи інших дій, формування рівня домагань, по-третє, через контроль за поведінкою дитини, у якому вона засвоює способи самоконтролю [15].

Я-образ і самооцінка, що навіюються дитині, можуть бути як позитивними, коли дитину переконують у тому, що вона є доброю, розумною тощо, так і негативними, коли дитину переконують у тому, що вона погана, зла, дурна тощо.

У цьому зв'язку Р. Ленг уводить поняття «містифікація» – навіювання дітям, ким вони є. Формами містифікації є приписування (навіювання дитині, що вона слабка, не здатна бути самостійною, погана) та інвалідація (знецінювання думки дитини, її планів та інтересів). У результаті дитина або

погоджується з поглядом батьків, або найчастіше агресивно виступає проти нього.

Батьки можуть впливати на формування Я-образу дитини також шляхом стимулювання такої поведінки дитини, що може підвищити чи знизити її самооцінку, змінити в неї власний образ. Це спостерігається, наприклад, у результаті орієнтації дитини на реалізацію певних цілей і планів, досягнення тих чи інших стандартів. Якщо цілі і плани відповідають реальним психофізіологічним і психологічним можливостям дитини, її схильностям та інтересам, то створена ситуація успіху сприяє формуванню в дитини позитивного Я- образу, підвищенню самоповаги. У протилежному разі дитина втрачає самоповагу, стає невпевненою, тривожною тощо.

Дослідники О. Бодальов і В. Столін наводять приклади з практики роботи із сім'єю, що наочно демонструють, як батьки формують рівень очікувань і рівень домагань, «ідеальне Я» і мотивацію досягнення. Спостерігаючи за іграми на виграш батьків з дітьми, вони вирізняли батьків, які завжди перемагають, показуючи дітям, як вони мало можуть і до чого їм потрібно прагнути. Отже, батьки орієнтують дітей бути завжди першими. Часто за цим стоїть бажання батьків бачити дитину видатним артистом, спортсменом тощо, щоб дитина досягла тих цілей, які, можливо, не вдалося реалізувати їм. Якщо при цьому вимоги і плани батьків не збігаються з інтересами і схильностями дитини, її можливостями, це найчастіше призводить до того, що дитина не може реалізуватись, втрачає самоповагу, що спричинюється до негативної Я-концепції [6].

Функція первинної соціалізації дітей полягає насамперед у їх ознайомленні через спосіб життя сім'ї і поведінку батьків з культурою, традиціями й цінностями суспільства, моделями поведінки, з соціальними ролями та особливостями різних соціальних позицій та прилучення до них.

Основні соціалізуючі функції сім'ї:

- забезпечення фізичного та емоційного розвитку індивіда;
- формування статевої ідентифікації дитини;

- розвиток здібностей і потенційних можливостей;
- забезпечення дитині почуття захищеності;
- формування ціннісних орієнтацій особистості;
- оволодіння дитиною основними соціальними нормами.

Безпалько О.В. дає визначення сім'ї як першооснови духовного, економічного та соціального розвитку суспільства. У процесі свого розвитку сім'я набула функцій, які тільки в сукупності забезпечують повноцінність її існування, саморозвитку та широку життєдіяльність як соціального інституту.

Як соціальний інститут сім'я виконує в суспільстві такі функції: господарсько-економічну, репродуктивну, комунікативну, виховну, рекреативну, психотерапевтичну та відрізняється одна від одної за такими основними параметрами:

- соціально-культурний – освітній рівень подружжя, їх участь у житті суспільства;
- соціально-економічний – майнові характеристики сім'ї, зайнятість подружжя у сфері суспільного виробництва;
- техніко-гігієнічний – умови проживання, облаштування житла, особливості способу життя;
- демографічний – кількість членів сім'ї [1].

Бондарчук О.І. виокремлює такі функції родини:

- економічну, що спрямована здебільшого на забезпечення матеріальних, господарсько-побутових потреб;
- регулятивну, яка полягає в регулюванні стосунків між членами сім'ї на основі моральних норм через первинний соціальний контроль, реалізацію особистого авторитету і влади;
- репродуктивну, що спрямована на народження дітей і продовження людського роду;

- сексуальну – передбачає реалізацію сексуальних стосунків подружжя, досягнення ними сексуального задоволення;
- виховну – реалізується у 3-х аспектах – первинна соціалізація дитини, постійний вплив батьків на їхніх дітей, а також систематичний виховний вплив сімейної групи на кожного свого члена;
- комунікативну – задовольняє потреби членів сім'ї у спілкуванні і взаємодії один з одним і соціумом, багато в чому визначаючи характер сприйняття отриманого;
- рекреативну – передбачає організацію дозвілля і відпочинку;
- психотерапевтичну – реалізується у двох аспектах – «погляджування» (ласка й увага один до одного) і «резонування» (розуміння і допомога один одному в оцінюванні позиції із важливих проблем, підтримка іншого в його самореалізації й особистому розвитку).

Т.Ф. Алексеєнко до вище перерахованих функцій сім'ї додає ще одну – господарсько-побутову. Ця функція пов'язана із забезпеченням сім'ї, її окремих членів необхідними для повноцінного життя і відпочинку вдома умовами, насамперед харчуванням, матеріальними потребами та створенням побутового комфорту. Також авторка виокремлює функцію первинної соціалізації дитини [1, с. 41].

Дещо своєрідно тлумачить особливості виховного впливу батьків на своїх дітей зарубіжна педагогічна наука, яка розрізняє такі його стилі:

а) авторитарний стиль – регламентація батьками поведінки дітей відповідно до стандартів;

б) пермісивний стиль – відсутність контролю за розвитком, вихованням і життєдіяльністю дитини, що може бути зумовлена надмірною любов'ю до неї, недостатнім досвідом батьків, побоюванням втручатися в її розвиток, переоцінкою її можливостей;

в) авторитативний стиль – контроль за поведінкою дитини відповідно до її потреб з одночасним спрямуванням її розвитку, допомогою їй,

визнанням її прав і врахуванням можливостей. Цей стиль вважають оптимальним [26, с. 62].

Особливо збагачує виховний потенціал сім'ї участь у вихованні дітей представників різних поколінь (бабусь, дідусів), які мають більший життєвий досвід, більше вільного часу, ніж батьки. За правильної поведінки батьків стосунки їхніх дітей з бабусями і дідусями є емоційно близькими. Адже часто дідусі й бабусі ласкавіші у спілкуванні з онуками, ніж батьки, а ті їм платять за це довірою, виявляють невідому турботу, піклуються про них, розвиваючи в собі при цьому такі важливі для особистості людські якості, як доброта, чуйність, щирість.

Щодо цього важливе узгодження виховних впливів на дитину представників різних поколінь. Старше покоління більше орієнтоване на те, щоб онуки повноцінно проживали своє дитинство, батьки здебільшого розглядають дошкільний вік своїх дітей як підготовку до успіхів у дорослому житті, намагаючись урізноманітнити її заняттями іноземними мовами, спортом, музикою та ін. Там, де існує гармонія поглядів і впливів на розвиток, становлення дитини, вона має найбільше шансів повноцінно сформуватися як гармонійна особистість.

Формування та розвиток власної картини світу – це реалізація потреби людини орієнтуватись у світі не лише фізично, а й інтелектуально, на основі аналізу та систематизації отриманої інформації та власного досвіду, переживань, вражень, а також саморегуляція на цій основі своєї поведінки і діяльності [23, с. 23].

Універсальний, всеохопний, постійний виховний вплив сім'ї на особистість є наслідком дії таких чинників:

1. Безкорислива любов до дитини, яка вселяє їй почуття захищеності, створює атмосферу душевності, соціального і життєвого оптимізму. Взаємини дітей і дорослих у сім'ї є справжньою школою почуттів, найважливішим фактором, що формує емоційно-мотиваційну сферу

дошкільника, його ставлення до людей і життя. Все це є важливими передумовами розвитку індивідуальності дитини.

2. Природне включення дитини у найрізноманітніші людські стосунки. Відбувається це передусім завдяки участі дитини у спільних з дорослими видах діяльності. Багатоплановість життєвих ситуацій, які виникають в сімейному житті дитини, неможливо змоделювати в жодній досконалій виховній системі.
3. Багаторольова структура сімейного колективу, яка забезпечує багатогранність, постійність і тривалість його виховного впливу. Цей вплив відбувається у процесі взаємодії дитини і дорослих за найрізноманітніших життєвих ситуацій, щодня повторюється у різних формах.
4. Можливість набуття дитиною позитивного досвіду і переживання негативних почуттів. Усе це відбувається в атмосфері довіри, гуманного ставлення до дитини, які є необхідними для набуття почуття впевненості, відповідальності, уміння долати життєві негаразди, гідно поводитися за будь-яких обставин [54, с. 55].

Головне, щоб дитина сприймала сім'ю як фактор її емоційного затишку, внутрішнього комфорту, гарантію того, що за будь-яких умов вона знайде тут розуміння, підтримку і захист.

У сім'ї дитина вперше пізнає почуття ревнощів, набуває досвіду подолання непорозумінь, вчиться виконувати не лише приємні для себе, а й обов'язкові, необхідні для інших справи. Вона повинна навчитися визнавати свої негативні почуття, уміти тактовно стримувати, вгамовувати їх. Як зауважував П. Лесгафт, «таємниця сімейного виховання у тому і полягає, щоб дати дитині самій розгортатися, робити все самій». Тому дорослі повинні «завжди ставитись до дитини з першого дня появи її на світ, як до людини, з повним визнанням її особистості...» [35, с. 24].

1.3. Методи сімейного виховання підлітків

Відомі українські педагоги Г. І. Щукіна, В. А. Сластьонін та Ю. К. Бабанський виділяють такі методи сімейного виховання:

- переконання;
- вимога;
- заохочення;
- покарання;
- похвала;
- імітація;
- повторення.

Ці ж форми виховання виділяє психолог Ю.Б. Гіппенрейтер у своїх роботах: «Спілкуватися з дитиною. Як?», «Продовжуємо спілкуватися з дитиною», «Велика книга спілкування з дитиною».

Переконання: воно повинно бути чітким і логічним, сказаним в потрібний момент. Досвідчені батьки знають, яким чином можна торкнутися свідомість, певні почуття, емоції дитини. Не тільки словом можна переконати, але і прикладом улюблених героїв книг і фільмів, творами мистецтва, а головне – хорошим прикладом. Зокрема, власний досвід переконує дітей найкраще.

Вимога: без них виховання неможливо. Практично у всіх дітей є обов'язки по дому, які ускладнюються в залежності від віку. Батько з матір'ю завжди контролюють їх виконання, допомагають, якщо це необхідно. Вимоги повинні бути озвучені спокійним, категоричним тоном. Батьки вимагають одне і те ж, не скасовуючи і не змінюючи раніше сказане.

Заохочення. Схвалювати, хвалити, показувати свою довіру – це все необхідно чаду під час розвитку і формування особистості. Помірна кількість зауважень, сказаних схвальним тоном, стимулює до нових правильних, гарних вчинків, дій.

Похвала. Схвальні слова необхідні, але їх повинно бути досить, інакше надмірна похвала призведе до завищеної самооцінки. Похвала повинна відповідати віку, індивідуальних особливостей дитини. Тут важливим є ступінь довіри до дітей. Якщо батьки довіряють їм, отже, поважають. Не можна говорити дитині, що він не впорається, йому щось не під силу, йому немає довіри – такі слова послаблюють волю, сповільнюється розвиток почуття гідності.

Покарання. Педагоги рекомендують:

- покарання не повинні бути частими і у великій кількості;
- поважати особистість дитини;
- враховувати вік, індивідуальні особливості, ступінь вихованості;
- карати справедливо, спершу з'ясувавши причини, мотив дії;
- покарання має відповідати негативного вчинку;
- всім членам сім'ї брати участь у вихованні.

Важливо зауважити: в якості покарання дорослим не можна скасовувати те, що вони обіцяли зробити раніше (сходити всією сім'єю в парк, кіно і т. П.), Інакше довіру буде втрачено.

Імітація. Головне, знайти спільну мову між батьком і сином

Дитина копіює вчинки, дії батьків, інших дітей. Тому дорослим необхідно стежити за власною поведінкою.

Повторення. Цей метод здатний повернути, зміцнити довіру між батьками і дитиною. Коли малюк падає, то не можна говорити: «Не плач!» Необхідно вислухати його, після повторити, що він відчуває. Так він зрозуміє, що його розуміють, заспокоїться, буде слухати поради, пояснення дорослого.

Психологічні принципи виховання. Тема, дуже важлива, і поява її цілком закономірна. І ми не будемо від неї відступати. Однак відразу скажемо: це буде швидше підведення підсумків, ніж відкриття нового. З однієї простої причини: найголовніше в цьому плані вже сказано. Залишається лише систематизувати.

Основний принцип виховання дітей: не потрібно виховувати дітей, потрібно виховувати себе. І якщо в стосунках з дитиною щось не влаштовує, досить самому змінитися, щоб змінилася вся система.

А отже, ми переконуємося, що один з принципів виховання є основою – особистий приклад. Потрібно багато та клопітливо працювати над собою, щоб розуміти як і чому ми хочемо навчити власних дітей.

Основні принципи, методи та особливості сімейного виховання в кожній сучасній родині, не зважаючи на згадану відмінність багато в чому ідентичні. І такий підхід має дві величезні переваги:

По-перше, це стратегія людини, який усвідомлено несе відповідальність за своє життя і вміє змінювати обставини цьому житті найвірнішим способом – через себе. Це сама активна життєва позиція, яку можна уявити. І більш того, цю найціннішу модель «моє життя – в моїх руках» успадкують і наші діти.

Щоб відносини з дітьми склалися благополучно – зараз і в майбутньому, щоб самі діти відчували себе благополучними – зараз і в майбутньому, їх, дітей, потрібно любити; поважати; приймати їх внесок в сім'ю і будувати енергообмін на збільшення позитиву; довіряти їм.

Загалом, все те ж, що і з близьким дорослим людиною. «Але ж це ж діти! Як можна ставитися до них, як до дорослих?» – запитає хтось в подиві. Відповімо: не потрібно думати, що вони – дорослі. Їм від народження зовсім трішки і тому у них менше життєвого досвіду, ніж у нас з вами, і це потрібно враховувати. Однак вони – люди, нітрохи не менше люди, ніж ми з вами.

Поки що він буде набиратися досвіду, готуватися, тренуватися. Вчитися в нашому світі жити. Але це зовсім не означає, що можна дивитися на нього з висока, без поваги. Особливо коли у нього є стільки всього, чого можна повчитися.

Любов – це основна енергія, яку дитина отримує від батьків і яка йому життєво необхідна. Це слово – головна характеристика особливостей сімейного виховання і малюків, і школярів.

Замінити батьківську любов чієсь іншої – неможливо. Тому коли дитину віддають на виховання старшим родичам або коли вираження любові замінюють «виховними моментами» (читай: настановами і покараннями за їх невиконання), складається дуже не вигідна для дитини ситуація.

Одна з поширених помилок у відносинах з дітьми – це неповага.

Воно проявляється по-різному: коли ми не помічаємо досягнень дітей і не вважаємо їх чимось видатним тільки тому, що самі вміємо більше і краще; коли ми ігноруємо їх бажання і ніяк їх не враховуємо при побудові сімейних планів; коли ми порушуємо їхні особисті кордону, вирішуємо за них; коли ми дивимося на них зверху вниз, як на безпорадних і нетямущих.

Можна довго перераховувати. Але треба розуміти, що ніколи не буде поважаємо той, хто сам не поважає. Тому має сенс замислюватися: а от якби зі мною надходили так-то і так-то, я відчував би себе шанованим – чи ні?

У загальному і цілому – це відношення, яке виражається так: малюк, я абсолютно впевнений, що в кожній життєвій ситуації ти прекрасно розберешся, як вчинити, і впораєшся з усіма труднощами.

Дитина завжди говорить своїм батькам «так». Що буде, якщо він скаже «так» у відповідь на впевненість тата або мами: моя дитина слабкий і дурний, йому потрібно в усьому допомагати, тому що він може все зіпсувати? Може, все-таки краще мати інші переконання і передавати дитині інші сили?

Покарання бувають фізичними і «психологічними»: поставити в кут, позбавити чогось значимого, засоромити тощо. На жаль, покарання сприймається мало не як обов'язкова частина виховання. У деяких сім'ях «виховувати» прирівнюється до «карати», і ці слова використовуються як синоніми. А це велика помилка.

Караючи дітей, ми, по-перше, парадоксальним чином закріплюємо ту поведінку, яку вважаємо небажаним. Дитина робить висновок, що в разі, якщо йому буде бракувати любові та уваги від батьків, можна зробити так-то і так-то, і це не пройде непоміченим.

Значить, дитина, відчувши брак енергії, згадає, що потрібно зробити, щоб її отримати). По друге, покарання – це не що інше, як помста. Ти зробив мені неприємно, погано – я зроблю так само неприємно тобі. І напевно, мало знайдеться таких батьків, які свідомо готові продовжувати дітям мстити.

Караючи дітей, ми відучує їх контролювати свої дії і думати про наслідки. Позбавляємо їх самостійності. А й справді, навіщо їм думати про те, до чого призведе той чи інший крок, коли контроль винесено зовні: якщо що – мама-тато покарають, якщо не покарають – і добре. Більш того: дитина, яку регулярно карають, взагалі перестає думати про результат своїх дій – точніше, результат для нього зводиться до того, покарають чи ні за то і це.

Люди вже давним-давно говорять, що без свободи життя втрачає смак. Це не дивно: свобода дуже близька до поняття автентичності, відповідності своєї індивідуальної природі, а інакше кажучи – душі. Втрата свободи небезпечна саме тим, що разом з нею втрачається автентичність. Невільна людина позбавляється можливості втілювати свої бажання в життя, а разом з ними – і свій унікальний сенс, своє призначення. І це, звичайно, лякає.

Дітей зазвичай вважають «вільним народом» на підставі того, що вони яскравіше, ніж багато дорослі, відчують і виражають емоції, їм дозволено в соціумі більше, ніж нам: якщо в магазині дворічний малюк, статут, сяде на підлогу, люди швидше розчулило, ніж обуряться. Але якщо це зробить дорослий чоловік або жінок. Загалом, швидше за все, він або вона цього не зробить, навіть якщо втомився не менше.

А ще у них є від самого народження те, що в НЛП називається сигналами конгруентності і неконгруентності. Це певні, для кожного індивідуальні відчуття, які допомагають дитині орієнтуватися в світі: що для нього буде добре, а що погано, що йому потрібно, а що ні.

Але дитина росте, і відбуваються предивні речі. По-перше, вважається чомусь, що він не здатний до саморегуляції. Що він не розуміє, потрібно йому зараз є чи ні, чи потрібно надіти теплі шкарпетки чи ні.

Мовляв, ці та подібні питання повинні регулювати батьки. Вони це і роблять. А дитини попутно відучують орієнтуватися на самого себе, на свої сигнали конгруентності/неконгруентності, відучують усвідомлювати потреби і шукати спосіб їх задоволення. І ось так батьки з кращих спонукань забирають у дитини частина свободи.

Є таке сильне в усіх відношеннях поняття – батьківські очікування. І з цими очікуваннями ну просто біда. Дитина завжди говорить батькам «так». У тому числі і на очікування. І за великим рахунком, немає різниці, чого саме батьки від дитини чекають, поганого чи хорошого, накладають на нього через метафору позитивний образ («трудова бджілка», «золотий хлопчик») або негативний («ледащо», «нечупара», «неук»).

Істотно лише те, що очікування не враховують власних, автентичних бажань і планів людини. І щоб намітити вихід з ситуації, що склалася, давайте запитаємо себе: чи все батьки бажають своїм дітям щастя? Так. Про винятки ми говорити не будемо, це вже питання до фахівців іншого профілю.

Але найголовніше не в цьому, а в тому, чи так уже важливо для батьків, як саме його дитина буде щасливий? Через що, яким чином? На це питання можна знайти відповідь, який допоможе дуже багато чого в житті розставити на свої місця.

Загалом, розмірковуючи про виховання, має сенс час від часу згадувати етимологію, походження цього слова. Що значить – виховати? Варто припустити, що все-таки не аби чим, а любов'ю. Знання про те, як вести себе в соціумі, дитина прекрасно може отримати від самого соціуму. Але ніде, крім як у мами і тата, він не отримає батьківської любові, того базового заряду щастя і відчуття власного добробуту в такому ж благополучному світі, який допомагає людині бути успішним, по-справжньому красивим в справах і проявах – і виконувати своє призначення, як повинно – з любов'ю.

Рекомендації батькам:

1. У плані довіри потрібно відзначити ще ось що. Дітям дуже важливо, щоб їм довіряли виконувати по-справжньому важливі справи. Що це можуть бути за справи у вашій родині?
2. З дітьми так само, як і з дорослими, необхідно застосовувати генеративних підхід-для пошуку рішення, яке влаштує всіх.
3. Потрібно знати, що маніпулятивний спілкування діти люблять не більше, ніж дорослі. Тому дуже хороші результати дає прояснення ситуації. Для цього необхідно ставити собі лише три запитання:
 - Що саме я зараз роблю?
 - Для чого я це зараз роблю?
 - Чи хочу я, щоб моя дитина, зараз або потім, робив те ж саме зі мною?

Основні цілі виховання дитини в сім'ї, виховання має на увазі реалізацію наступних цілей:

- створення сприятливих умов для проживання та розвитку;
- формування основ культури спілкування;
- різнобічний психічний і фізичний розвиток відповідно до віку, індивідуальних особливостей;
- підготовка до життя в соціумі;
- формування шанобливого ставлення до минулого, традицій сім'ї, народу, міста, країни;
- прищепити навички самообслуговування, самостійності, гігієни;
- формування основ безпеки;
- розвиток інтелекту, реалізація пізнавально-дослідницької діяльності;
- долучити до соціокультурних цінностей;
- ознайомити зі світом природи;
- розвивати художній смак, долучати до мистецтва.

Цілі поступово розширюються залежно від віку дитини. Так, перший рік життя – це знайомство з навколишнім світом і батьки повинні дозволяти йому це робити, виявляти позитивні емоції. Потім поступово малюка знайомлять з книгою, читають казки, розповіді, втягують в гру. Діти в

дошкільний період пізнають усі через гру, батько з матір'ю повинні активно включитися в цей процес, ставши партнером рольових розваг. В цей же час дитини можна знайомити з мистецтвом, продовжуючи естетичне виховання в шкільному віці. Дуже важливо не втратити довіру в перехідний (пубертатний) період, коли підліток вперше закохується, відчуває зміни в фізичному і психологічному плані. Тут дорослим необхідно проявити мудрість, приймати, розуміти почуття дитини, що в майбутньому стане основою для створення сім'ї.

Це високе мистецтво процесу виховання, в залежності від прийомів і методики воно може як нашкодити, так і посприяти кращому розвитку.

1. Перебільшена похвала сприймається як лестощі, часто має протилежний ефект. Якщо дочка постаралася і добре прибрала в кімнаті, то не варто говорити: «Ти моя розумниця, я без тебе як без рук!». Просто відзначте, що в кімнаті був великий безлад, а зараз житло перетворилося, сяє чистотою. Коментарі повинні бути побудовані таким чином, щоб дитина сам зробив висновки про свої здібності, відчув себе потрібним. Інакше він може пишатися собою або відчутти запобігливість і лестощі.
2. За природні речі хвалити не варто — не потрібно говорити, що малюк особливий і молодець, якщо він просто одягнувся і почистив зуби. А ось кращий результат за річною контрольною з математики – це вже привід висловити своє захоплення успішністю чада.
3. Не можна обіцяти заохочення заздалегідь – не варто говорити, що за посаджене у дворі дерево ви купите чаду кросівки або м'яч. Це призведе до того, що малюк не захоче робити щось дійсно корисне для сім'ї та суспільства просто так. Потрібно виховувати розуміння, що далеко не за кожную корисну дію повинна бути похвала. Ви обов'язково заохочуйте чадо, якщо побачили реальну користь від його дій. Але не робіть з навчання, гарної поведінки або допомоги по дому ринкові відносини.

4. Не старайтеся при заохоченні шоколадкою або цукеркою. Ви ризикуєте виховати культ їжі і надлишкову масу тіла. Особливо це стосується дошкільнят.

Покарання ділиться на дві основні групи: фізичне впливу і заборони. Фізичне покарання взагалі не потрібно використовувати. З заборонами можна діяти гнучкіше – знайти джерело задоволення для дитини і регулювати його.

Є основні правила, яких слід дотримуватися при покаранні:

1. Продумайте покарання, зробіть його справедливим і ні в якому разі не потрібно принижувати гідність дитини. Критикуйте вчинок, а не особистість.
2. Тримайте себе в руках, не придумуйте покарання зопалу. Виберіть таку міру покарання, щоб воно відповідало проступку.
3. Не потрібно глобально карати і все забороняти. Говоріть, як про негатив, так і про позитив у поведінці. Покарайте за порвані шорти під час футболу, зате відзначте, що син робить чисті підкати на полі, дотримується правил гри навіть в брудному дворовому футболі.
4. Якщо малюк заслужив заохочення, але не отримав його, то покарання не повинно скасувати його. Завжди виконуйте свої обіцянки: купите дитині смартфон за гарне навчання навіть тоді, якщо він розбив вікно в сусідській хаті завдяки випадку відразу після отримання річних оцінок.

Проблеми, з якими стикаються батьки:

1. Відсутня чітка стратегія виховання. Батько з матір'ю вибирають таку ж або протилежну модель поведінки і виховання своїх батьків, реалізують систему методів з педагогічної літератури, інших джерел (інтернет, сусіди, знайомі). Буває, що всередині своєї сім'ї дорослі не можуть домовитися і використовують різні прийоми, які між собою не узгоджені.
2. Не створені умови для життя, відсутня система цінностей, немає понять про мораль, духовність. Головне завдання – одягнути і

нагодувати дитину. Не всі сім'ї в змозі придбати книги, спеціальні розвиваючі ігри, навчальні комп'ютерні програми. Коли в родині думають тільки про гроші, не піклуються про духовність, мораль, чадо виростає черствим.

3. Обмежується вплив оточення. Немає спадкоємності поколінь, відсутні походи в театр, музей і т.д.
4. Незрілість батьків. Коли юні особи стають батьками не маючи освіти, професії, певного життєвого досвіду, вони не знають як за малюком доглядати, психологічно не готові бути батьками.
5. Брак уваги.
6. Дорослі не розуміють, що дитина – індивідуум зі своїми потребами, поглядами, думками, характером. Тому вони вважають, що він не відповідає їхнім очікуванням.
7. Зайва тривожність, емоційність. Надмірний прояв емоцій (невдоволення, роздратування, крик) призводить до того, що син починає поводитися агресивно або замикається. Тривожність і гіперопіка пригнічують самостійність, занижує самооцінку.
8. Дозволяють все або сильно обмежують, вирішують все за дитину (з ким спілкуватися, скільки, як тощо).

Важливим є те, щоб малюк (не має значення стать) ріс в повній сім'ї. У кожного з батьків є певна роль у вихованні. Батько формує почуття захищеності, він стає для дитини прикладом, авторитетом, представляє силу і мужність. Мати дарує турботу, любов, стежить за здоров'ям, приймає індивідуальність чада, підтримує, розділяє його інтереси.

Більшість проблем у вихованні має своє коріння в недостатній увазі батьків до своєї дитини, тому губляться довірчі відносини.

Сімейне виховання, сім'я – головний аспект в житті людини. Особливе значення має сім'я в житті дитини, в його становленні і поведінці. Сім'я об'єднує дітей, батьків, родичів кровними узами. Сім'я «охоплює» людини

повністю. Допомагає йому впоратися з труднощами, в кінці кінців, захищає його.

Сімейне виховання – це система виховання і освіти, що складається в умовах конкретної сім'ї силами батьків і родичів.

Сімейне виховання – це складна система. На нього впливають спадковість і біологічне (природне) здоров'я дітей і батьків, матеріально-економічна забезпеченість, соціальний стан, уклад життя, кількість членів сім'ї, місце проживання сім'ї (місце будинку), ставлення до дитини. Все це органічно переплітається і в кожному конкретному випадку проявляється по-різному. *Завдання сім'ї та сімейного виховання:*

- 1) створити максимальні умови для зростання і розвитку дитини;
- 2) забезпечити соціально-економічну і психологічний захист дитини;
- 3) передати досвід створення і збереження сім'ї, виховання в ній дітей і ставлення до старших;
- 4) навчити дітей корисним прикладним навичкам і вмінням, спрямованим на самообслуговування і допомогу близьким;
- 5) виховати почуття власної гідності, цінності власного «Я».

Сімейне виховання також має свої принципи. Найбільш загальні з них:

- 1) гуманність і милосердя до маленькій людині;
- 2) залучення дітей в життєдіяльність сім'ї як її рівноправних членів;
- 3) відкритість і довірливість відносин з дітьми;
- 4) оптимістичність стосунків у сім'ї;
- 5) послідовність у своїх вимогах (не вимагати неможливого);
- 6) надання посильної допомоги своїй дитині, готовність відповідати на питання.

Крім цих принципів, є ряд приватних, але не менш значимих для сімейного виховання правил: заборона фізичних покарань, заборона читати чужі листи і щоденники, які не моралізувати, не говорити занадто багато, не вимагати негайного покори, що не потурати і інші. Всі принципи, однак, зводяться до однієї думки: діти – це радість в кожній родині, щастя, дітям

раді в сім'ї не тому, що вони хороші, з ними легко, а діти хороші і з ними легко від того, що їм раді.

Сімейне виховання починається, перш за все, з любові до дитини. Любов батьків до своєї дитини – це любов в ім'я майбутньої дитини. У сімейного виховання є і свої методи. У різних сім'ях вони використовуються по-своєму. Це, наприклад, особистий приклад, обговорення, довіру, показ, співпереживання, похвала, прояв любові, піднесення особистості, гумор, контроль, доручення, традиції і тощо.

Сімейне виховання дуже важливе. Особливо в перші роки життя дитини. До тих пір, поки дитина не пішла в школу. Чим більше батьки приділяють уваги своїй дитині (не надто балуючи його), тим більша користь буде для дитини. Батьки повинні не тільки добре виховувати дитину, а й подавати особистий приклад. Це дуже важливо для дитини, тому що він постійно орієнтується на батьків (близьких людей).

Сімейне виховання – дуже важливий крок у розвитку становлення особистості дитини.

Методи впливу на особистість в педагогічно-виховних цілях різноманітні. Для належного функціонування педагогічного процесу потрібно як мінімум 6 груп методів впливу на особистість:

- 1) переконання;
- 2) навіювання, зараження «особистим прикладом» і наслідування;
- 3) вправи і привчання;
- 4) навчання;
- 5) стимулювання (методи заохочення і покарання, змагання);
- 6) контроль і оцінка.

Приєм впливу – сукупність засобів і алгоритм їх використання. Методи впливу – сукупність прийомів, що реалізують вплив:

- 1) на потреби, інтереси, схильності, джерела мотивації активності, поведінки людини;

2) на установки, групові норми, самооцінки людей, на фактори, які регулюють активність;

3) на стан, в яких людина перебуває (тривога, збудженість або депресивність) і які змінюють його поведінку.

Наприклад, бесіда по душах, диспут, роз'яснення, лекція – це приклади прийомів переконання.

Схвалення, похвала, подяка – прийоми заохочення.

Переконання – це вплив на розум, логіку людини. Воно передбачає систему доказів на основі життєвих прийомів, логічних висновків і узагальнень. Але найчастіше педагог звертається одночасно до розуму і почуттів вихованця, поєднуючи переконання і навіювання, заражаючи вихованця своєю переконаністю і вірою в успіх.

Найбільш вагомо можна переконати, коли впливають слово, почуття, справа і особистий приклад батьків. Ефективність методів переконання залежить від дотримання наступних педагогічних вимог:

1) високий авторитет педагога у вихованців. Логічно грамотні переконують мови неповажного людини викликають лише роздратування слухачів і бажання вчинити навпаки, але, з іншого боку, і авторитет не допоможе, якщо в мові спостерігаються логічні неточності, протиріччя в міркуваннях, підтасовані приклади;

2) опора на життєвий досвід вихованців;

3) щирість, логічна чіткість, конкретність і доступність переконання;

4) поєднання переконання і практичного привчання;

5) облік вікових і індивідуальних особливостей вихованців.

Вправа – це планомірно організоване виконання вихованцями різних дій, практичних справ з метою формування і розвитку їх особистості.

Приручення – це організація планомірного і регулярного виконання вихованцями певних дій з метою формування хороших звичок.

Звички, як зазначав К. Д. Ушинський, вкорінюються шляхом повторення будь-якого дії до тих пір, поки що «не встановиться схильність

до цього дійства». Не можна виховати мужньої людини, якщо не поставити його в такі умови, коли б він міг проявити мужність — все одно в чому, — в стриманості, в прямому відкритому слові, в деякому позбавленні, в терплячості, в сміливості». (А. С. Макаренко). У практиці виховної роботи застосовуються в основному 3 типи вправ:

- 1) вправи в корисній діяльності;
- 2) режимні вправи;
- 3) спеціальні вправи.

Василь Олександрович Сухомлинський (1918–1970) є найбільшим педагогом нашого століття, його педагогічні праці перекладені на 40 мов, він розглядав практично всі аспекти теорії і практики виховання, дидактики і школоведения. Талановитий практик і теоретик, він все життя пропрацював у сільській школі. Важливе місце в його діяльності займає проблема творчого ставлення педагога до своєї професійної діяльності, яка має величезне соціальне значення. У книзі «Розмова з молодим директором школи»

Сухомлинський писав: «Якщо ви хочете, щоб педагогічну працю давав вчителю радість, а не перетворювався на нудну одноманітну повсякденність, ведіть кожного вчителя на стежку дослідника». Успіх роботи вихователя можливий тільки при організації поєднання майстерності і творчості, при глибокому знанні духовного життя дітей, особливостей кожної дитини.

Основну увагу В. Сухомлинський приділяв вихованню у підростаючого покоління громадянськості. Він продовжив розвиток вчення про виховному процесі в колективі, розробив методику роботи з окремим учнем в колективі. Дитячий колектив – співтовариство дітей, в якому є ідейна, інтелектуальна, емоційна і організаторська спільність.

Шлях до цінностей духовного життя колективу складний: від індивідуального вкладу кожного вихованця – до загального «багатством» колективу, а від нього – до впливу на індивіда і знову до збільшення приватного «внеску» в загальний фонд, і так до нескінченності,

встановлюються двосторонні глибокі зв'язки. Сухомлинський вводить нові поняття – «колективна духовне життя», «інтелектуальний фон класу».

Взаємодія різноманітних інтересів і захоплень, обмін духовними надбаннями, знаннями підвищує «інтелектуальний фон», загальний рівень розвитку дітей, викликає прагнення більше дізнатися і тим самим допомагає в головному – в навчанні. Але ж вчення – головний спільна праця в шкільному колективі. Глибоко і оригінально розроблені Сухомлинським питання виховного впливу традицій, фольклору, природи.

У книзі «Серце віддаю дітям» Сухомлинський яскраво показав, що успіх роботи вихователя, спрямованої на гармонійний розвиток дітей, можливий тільки при глибокому знанні духовного життя і особливостей розвитку кожної дитини.

Сухомлинський закликав вивчати внутрішній світ дитини, дізнаватися що він (дитина) хоче, про що думає, чим живе. Чим глибше будуть пізнання, тим легше буде знайти контакт між дитиною і вчителем. Дитина — це людина (хоч і маленький) зі своїми інтересами, переживаннями, емоціями. Діти всі різні, у кожного свій характер. Необхідно бути для кожної дитини не тільки наставником, але ще і другом, тоді дитина буде вірити вам, буде зацікавлений у вашій допомозі.

Духовне життя дуже важлива в житті кожної дитини і колективу, вона об'єднує, згуртовує. Якщо клас об'єднує не одне справа, а кілька, — від цього буде тільки користь.

Причини незадовільного виховання:

1) *Любов до дитини в ім'я дитини* – ось що повинно бути присутнім в сім'ї. На відміну від любові в ім'я задоволення власних сьогохвилинних батьківських почуттів, бажання батьків «купити» дитячу любов «сюсюкання», задаріванієм дорогими подарунками.

2) *Сліпа, нерозумна батьківська любов* породжує у дітей споживацтво, зневага до праці, пригнічує відчуття подяки і любові до батьків, робить дитину нахабним. Часто такі діти стають невихованими.

3) *Безконтрольність* зустрічається, коли батьки надмірно зайняті своїми справами і не приділяють належної уваги дітям. В результаті діти надані самі собі і проводять час в пошуку захоплень, потрапляють під вплив «вуличних» компаній.

4) *Далекозорість*. Життя дитини знаходиться під пильним і невпинним наглядом, він чує весь час суворі накази, численні заборони. В результаті стає нерішучою, у нього не виявляється ініціатива, він боязкий, невпевнений у своїх силах, він не може постояти за себе. У такої дитини поступово наростає образа, що іншим дітям багато (все) можна. У підлітків все це може вилитися в бунт проти батьківського утиски: вони принципово починають не слухати батьків, тікають з дому, надходять по-своєму.

5) Інший різновид гіперопіки – *виховання за типом «кумира» сім'ї*. Дитина знаходиться постійно в центрі уваги, зникає до цього. Всі його бажання і прохання виконуються, їм захоплюються, а коли така дитина виростає, він не в змозі правильно оцінити ситуацію, свої можливості, подолати свій егоцентризм. У колективі таких людей не розуміють і не приймають їх.

6) *Виховання по типу «Попелюшки»*, тобто в обстановці емоційної знедоленості, байдужості, холодності. Дитина відчуває, що батьки (або один з них) його не люблять. З боку може здатися, що батьки досить добре ставляться до нього.

7) *«Жорстоке виховання»* – за найменшу провину дитини суворо карають, і він зростає в постійному страху.

8) *Виховання в умовах підвищеної моральної відповідальності*: з малих років дитині нав'язується думка, що він обов'язково повинен виправдати численні надії батьків. Часто в таких сім'ях на дитину покладаються недитячі непосильні турботи. Як підсумок – нав'язливі страхи, тривога.

9) Одним з найбільш неприпустимих методів виховання, що використовуються в сім'ї, є *метод фізичного покарання*, коли на дітей діють за допомогою страху. Фізичне покарання викликає фізичні, психічні,

моральні травми, які в кінцевому підсумку ведуть до зміни поведінки хлопців. Так, у кожного другого караємо підлітка виникають складності в адаптації, пристосуванні його до колективу, майже у всіх цих дітей пропадає інтерес до навчання.

Найбільш сприятливий варіант взаємин батьків з дітьми – коли вони відчувають стійку потребу у взаємному спілкуванні.

Причин для конфліктів в сім'ї може бути безліч: це і поведінка дитини, і сварки батьків між собою, проблеми на роботі, принесені в будинок. Багато дітей, вступаючи в підлітковий вік, дуже сильно змінюються. З спокійних, слухняних дітей раптом перетворюються в упертих і грубих. Мабуть, саме грубість найсильніше ображає батьків. Але перш ніж боротися з цим злом, треба розібратися в причинах його виникнення.

До 15 років у підлітка з'являється чимало проблем перехідного віку. Поступово наростає невпевненість в собі. З'являються тривожність, сумніви у власній значущості для батьків, друзів. Підлітки готові «застрягати» в положенні «скривдженого», «незрозумілого», шукати вихід з важких ситуацій шляхами, нерідко надзвичайно небезпечними для здоров'я, прагнуть звільнитися від залежності дорослих. Це призводить до конфліктів в сім'ях.

Підліток починає грубити, грубіянити батькам. Якщо батьки починають вступати відкрито в конфлікт, то це призводить до повного нерозуміння і наростання взаємних претензій. Що ж потрібно робити дорослим, щоб уникнути конфліктів в спілкуванні з підлітком? Терпіти хамство власної дитини дуже важко. Йому хочеться дати гідну відсіч. Але чи буде від цього користь? Дорослі прекрасно знають: будь-яке загострення відносин підливає масла в вогонь. Можна порадити наступне:

1) дайте підлітку свободу. Усвідомте думку, що він уже виріс, а непослух – це тільки прагнення вийти з-під вашої опіки;

2) не читайте нотацій. Найбільше дитини дратують моралі. Батькам необхідно змінити стиль спілкування, перейти на спокійний, ввічливий тон, і

потрібно відмовитися від категоричних оцінок і суджень. Дитина має право на власний погляд;

3) батькам потрібно йти на компроміс. Коли і батьки, і підлітки охоплені бурхливими негативними емоціями, здатність розуміти один одного зникає;

4) поступається той, хто розумніший. Лаври переможця в стосунках з власним дитиною не прикрашають;

5) не треба ображати. Припиняючи сварку, не прагнете зробити дитині боляче за допомогою уїдливих зауважень або грюкання. Вмінню гідно виходити з ситуацій дитина вчиться у дорослих;

6) батькам потрібно бути твердими і послідовними.

Іноді причиною конфліктів є і самі батьки. Це можуть бути і мати, і батько одночасно. Батьки втомлюються, у них свої проблеми на роботі, і щоб розслабитися, вони вихлюпують все на дитину. Звичайно, цього бути не повинно. Дитина просто може «піти в себе», перестати поважати батьків. І почати погано поводитися. Іноді навіть діти йдуть з дому, не бажаючи слухати скандали.

Типи сімей та особливості виховання:

- Диктатор. Один з членів сім'ї має систематичний тиск, в результаті чого пригнічується ініціатива інших її членів. Від дитини потрібно повне підпорядкування, його дії регулярно контролюються, критикуються, також виявляється фізичне, моральне тиск і покарання. В результаті такого виховання дитя стає психічно неврівноваженим, злим. Батьків він не поважає, а боїться.
- Надмірна опіка. Батько з матір'ю вважають своїм обов'язком виконати всі бажання, догодити, всіляко захищають сина, не дають йому докласти якихось зусиль, зіткнутися з труднощами, приймають рішення проблем за нього.

- Безчестя. Відносини в родині будуються за принципом самотійного життя батьків і дитини. Діти позбавлені піклування, тепла, любові, живуть самі по собі. Дорослі не є для них авторитетом.
- Протистояння. Батьки і діти доводять свою думку, не звертаючи увагу на почуття, точку зору інших членів сім'ї. В результаті такого виховання дитина неадекватно себе оцінює, вступає в конфлікт, грубить, скандалить, цинічно ставиться до оточуючих і т.д.
- Поблажливість. Дорослі не жорстко контролюють дітей, дають їм самотійність і свободу вибору. Конфліктів в таких сім'ях мінімальна кількість. Один з батьків спілкується з дитиною, а інший намагається робити це якомога менше. Діти вчаться середньо в школі, не мають психічних захворювань, мають високу самооцінку, добре вміють адаптуватися.
- Спільна діяльність (авторитетна). У такій сім'ї довірчі, теплі, шанобливе ставлення один одному. Контроль дитини є, але при цьому він розвивається самотійно. Батьки у вихованні використовують заохочення, змінюють вимоги в залежності від його віку, розвитку, потреб, думки. Тому такі діти вміють самі прийняти рішення, добре адаптуються, мають лідерські якості, менше інших піддаються негативному впливу.

Безперечно, існує взаємозв'язок між вихованням дитини в сім'ї та робота освітнього закладу. Головна роль у вихованні відводиться сім'ї, а школа допомагає її вдосконалити, нормалізувати відносини всередині конкретної сім'ї.

Зв'язок освітнього закладу починається з дослідження мікроклімату сім'ї та вивчення методів виховання. Для цього класний керівник або соціальний педагог проводить анкетування, може особисто ознайомитися, в яких умовах живе сім'я.

Педагоги задіють дітей і батьків до спільної діяльності: свята, конкурси, ярмарки. Класні керівники проводять збори, на яких батьки:

- отримують всебічну інформацію про свою дитину;
- дізнаються які існують вимоги до дітей відповідно до віку, режим роботи навчального закладу, про будь-які зміни в правилах і статуті школи;
- висловлюють свою думку щодо піднімаються проблем на зборах;
- отримують профорієнтаційну консультацію, інформацію про плани на канікули, які є установи додаткової освіти (запрошуються вчителі-предметники, педагоги інших установ, практичний психолог школи);
- колективно розбирають конфліктну ситуації, знаходять способи допомоги дитині або батькам.

Ще класний керівник проводить індивідуальні зустрічі, спілкується з батьками по телефону. Батьки мають право бути присутніми на уроці, відвідувати позаурочні заходи, отримувати консультацію практичного психолога. Тісна робота школи і батьків сприятливо впливає на розвиток і виховання дитини.

Сімейне виховання впливає на життя кожного індивідуума. При цьому виховання повинно переслідувати не тільки такі цілі як передача знань, умінь, навичок і копіювання стилю поведінки. Батькам слід враховувати думку, інтереси, здібності дитини, розвивати вміння самостійно приймати рішення, нести за них відповідальність, гармонійно, встесторонне виховувати, готуючи його до життя в соціумі.

Головні правила спілкування з дітьми. Як правильно звертатися до дитини, щоб він почув і виконав прохання батьків, ви дізнаєтеся з відео.

Як правильно виховати дитину? На практиці часто трапляється, що реальність сімейного життя з дітьми далеко від тих гармонійних відносин, які спочатку малювалися батьками. У такі моменти корисно згадати, що перед дітьми лежить довгий шлях, який їм належить пройти самим і на шляху до зрілості будуть прийняті такі рішення, які необов'язково відповідають очікуванням батьків.

Але є батьки, всі дії яких йдуть врозрід з раніше перерахованими методами. Вони спочатку батьківське право змінюють на право дружби. Вони нічого не нав'язують своїм дітям, які не прокладають їм дорогу, а осягають свою дитину, вслухається і вдивляються в його внутрішній світ, вишукують його обдарованість і недоліки. У такому випадку батьки виховують своїх чад особистісно орієнтованим способом спілкування.

Відмінностей методів виховання дитини в родині від педагогічних заходів трохи, але є у них і свої особливості. Тому потрібно враховувати індивідуальність впливу батьків на дітей. Воно повинно виходити з конкретних вчинків. Батьки повинні усвідомлювати мету виховання, мати уявлення про нього, щоб сформувати розвинену особистість.

Головним для дитини є тепла атмосфера в сім'ї. Тому батькам слід менше висловлювати свої негативні емоції при дітях. Якщо дитина не послухався, не варто відразу підвищувати голос і застосовувати силу.

Навіть якщо вам здається, що ви вибрали правильний спосіб, не виключені труднощі. Так, наприклад, в заможних сім'ях найчастіше спостерігається прищеплення дитині цінностей, які називаються матеріальними. Батьки бездуховні не зможуть подати правильний приклад своїм дітям. Якщо дорослі строго авторитарні або зовсім не карають своїх дітей, то вони не зможуть виховати правильну особистість. Тиск на психіку дітей і застосування фізичної сили теж не приведуть ні до чого хорошого. Тому до вибору методу виховання ставитесь з усією відповідальністю, адже він позначиться на особистості вашої дитини.

На свідомість дитини можна впливати за допомогою переконання. Воно дозволяє формувати погляди за допомогою пізнання фактів життя. Ці уявлення або закріплюються у свідомості дитини, або він пізнає нове і розширює свій світогляд.

Сформувати певні погляди батьки можуть, скориставшись діалогом. Ця форма переконання насичена корисною інформацією, яка передається від

дорослого до дитини. За допомогою діалогу можна не тільки поспілкуватися, але і виховати дітей в правильному контексті.

Ще однією формою переконання є диспут. Дитина і дорослий завжди можуть посперечатися на тему, що хвилює їх. Зіткнення різних думок допомагає набути нових знань і бачення світу. Через диспут можна вирішити деякі виховні завдання. Діти вчаться захищати свою думку, аналізувати факти, переконувати людей. Диспут повинен проходити в ігровій формі. Це ні в якому разі не звичайна побутова сварка.

При цьому не можна застосовувати у вихованні виключно метод переконання. Найдоречніше використовувати його разом з приученням. Переконання буде ефективніше, якщо дитина буде впевнений в ерудиції батька.

Дитина будує свою поведінку, наслідуючи дорослим, так як у нього ще недостатньо досвіду для самостійного вибудовування своїх дій. Так дитина формує правильну поведінку або асоціальна.

Спочатку у малюка з'являється уявлення про вчинки, про які він почув з розповідей інших або побачив на власні очі. У нього виникає бажання діяти так само. Однак приклад і подальша поведінка можуть і не збігатися. Потім йде вибудовування своїх думок, дій і поведінки під зразок. І, нарешті, поведінка закріплюється. Важливо пам'ятати, що навіювання і порада дорослого грають важливу роль у виборі правильних наслідувальних дій.

Позитивний приклад відіграє велику роль у формуванні особистості. Сьогодні дуже складно приділяти достатню кількість часу своєму малюкові, але важливо пам'ятати про важливість особистого прикладу. Навіть якщо у вас залишається мало вільного часу, ви можете показати дитині правильна поведінка, коли ведете його до навчального закладу. Так, якщо ви їдете транспорті, то можна поступитися місцем літній людині, показавши тим самим приклад своєму малюкові. Якщо ви самі перебуваєте за кермом автомобіля, то можна дати дорогу пішоходам.

Ваша поведінка вдома також впливає на вчинки дитини. Тому важливо бути ввічливим, ввічливим і турботливим по відношенню до близьких. Ніякі нотації і розмови не викличуть у дитини правильну поведінку, якщо ви самі не вмієте себе вести, але вчіть того своїх дітей.

Дитина вважає своїх батьків ідеалом, тому копіює їх поведінку і слова. Постарайтеся не розчарувати малюка. Працюйте над собою, позбудьтеся від шкідливих звичок, якщо не хочете, щоб вони перейшли до ваших дітей.

Вибираючи і використовуючи метод виховання дитини потрібно пам'ятати кілька простих правил виховного процесу:

- батьківський авторитет повинен бути непорушним. Авторитет може загубитися досить швидко, а «заробляється» він тільки наполегливою роботою протягом тривалого часу;
- особистість своєї дитини потрібно завжди поважати і вміти не переходити межі його простору;
- батьки завжди повинні випромінювати впевненість в своїх діях;
- не потрібно скупитися в застосуванні заохочення.

Звичайно, в рамках даної публікації ми не зможемо висвітлити всі аспекти великої теми методів виховання. Вона повинна послужити початком для самостійного вивчення даного питання. Щоб вам було легше рухатися далі, публікуємо відео, в якому порушені теми сучасних поглядів на сімейне виховання, ставлення до популярним методикам розвитку, питань покарання і заохочення, правильного сприйняття свого (батьківського) поведінки по відношенню до дитини у відповідь на проступок і багато іншого.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА ОСОБИСТІТЬ ПІДЛІТКА

2.1. Процедура організації та проведення емпіричного дослідження

У ході вивчення численних методик, які дозволяють провести дослідження впливу стилю сімейного виховання на становлення особистості підлітків, нами був сформований діагностичний комплекс дослідження. Він включає тест-опитувальник батьківського ставлення до дітей А. Я. Варги, В. В. Століна, проєктивну методику «Кінетичний малюнок сім'ї», опитувальник соціалізації для школярів «Моя сім'я». Дослідження впливу стилю сімейного виховання на розвиток особистості підлітка проводилися протягом 2023 року на базі Чорноморського ліцею № 7 Чорноморської міської ради Одеського району Одеської області (8 В клас – 32 учні, 8 Г – 23 учні).

З метою визначення домінуючих стильових тенденцій використано тест-опитувальник батьківського ставлення до дітей А. Я. Варги, В. В. Століна. Структура тесту побудова на основі математичного значення основних факторів: «прийняття-відторгнення», «кооперація», «симбіоз», «авторитарна гіперсоціалізація», «маленький невдаха». Шкала «Прийняття-відторгнення» вказує на емоційне ставлення до дитини. На одній шкалі відображається те, що батькам подобається дитина такою, яка вона є, вони поважають індивідуальність дитини, багато часу проводять з дитиною, поважають її інтереси й плани. На іншій шкалі видно, що батьки виховують свою дитину непристосованою до життя, їм здається, що дитина не досягне успіху, вони переживають у ставленні до неї сум, злість тощо. Шкала «Кооперація» показує соціально бажаний облік батьківського ставлення. Зміст шкали розкривається так: батьки зацікавлені планами дитини, намагаються допомогти, співчують їй, високо оцінюють інтелектуальні та творчі здібності дитини, відчувають гордість за неї, намагаються стати на її бік з будь-яких питань. Шкала «Симбіоз» відображає міжособистісний бар'єр у спілкуванні з дитиною, батьки відчувають себе з дитиною єдиним цілим,

прагнуть задовольнити всі потреби дитини, захистити її від труднощів, постійно відчують занепокоєння за життя дитини. Шкала «Авторитарна гіперсоціалізація» відображає налагоджену форму керування поведінкою дитини. Батьки вимагають від дитини дисципліни та виконання всіх вимог, за вияв власної думки дитину карають, слідкують за досягненнями дитини, її індивідуальними особливостями, думками тощо. Шкала «Маленький невдаха» відображає особливості виховання й розуміння дитини батьками. Батьки вважають дитину маленькою, непристосованою; інтереси, думки, почуття здаються батькам дитячими; дитину вважають неуспішною та схильною до поганих вчинків; батьки не довіряють своїй дитині і через це намагаються захистити дитину від труднощів життя, вимогливо контролюють її дії.

Методика «Кінетичний малюнок сім'ї» (КМС) дає багату інформацію про суб'єктивну сімейну ситуацію досліджуваних; допомагає виявити взаємини в сім'ї; з'ясувати, що в ній викликає тривогу та проблеми; показує, як діагностовані сприймають інших членів сім'ї, яке місце в сімейних стосунках відводять собі та ін.

Для тесту КМС розроблена система кількісної оцінки, виділено 5 симптомомокомплексів: сприятлива сімейна ситуація, конфліктність, тривожність, почуття неповноцінності, ворожість.

Опитувальник соціалізації для школярів «Моя сім'я» дозволив визначити ступінь прояву в сімейному вихованні таких параметрів, як строгість-гнучкість виховних установок; виховання самостійності, ініціативності; домінантність матері чи батька; ставлення до школи та вчителів; жорсткість-гнучкість методів виховання; стосунки в сім'ї: недружні чи теплі; взаємодопомога в сім'ї, наявність чи відсутність родинних справ; спільність інтересів; рівень благополуччя стосунків у сім'ї.

На основі теоретичного вивчення проблеми дослідження, результатів констатуючого експерименту нами була розроблена технологічна модель взаємодії сім'ї та школи у становленні особистості підлітків.

У процесі реалізації моделі зверталась увага на три складові взаємодії з батьками: психологічну, педагогічну, соціально-педагогічну.

Психологічна складова передбачала розгляд основних етапів і закономірностей розвитку підлітка в сім'ї; аналіз вікових психологопедагогічних чинників становлення особистості підлітка. Педагогічна складова охоплювала процес підвищення рівня педагогічної освіти батьків, зокрема оволодіння ними основними знаннями щодо форм, методів, засобів, прийомів виховання; вибору оптимальних педагогічних засобів; уміння аналізувати педагогічні ситуації тощо. Соціально-педагогічна мала на меті організацію допомоги батькам у розв'язанні різноманітних проблем сімейного виховання, розпізнаванні типових кризових ситуацій у сім'ї; виробленні рекомендацій щодо розв'язання конфліктних ситуацій

Інтерпретація, обробка та узагальнення за тестом-опитувальником батьківського ставлення до дітей Варги - Століна дозволили виявити виділені нами стилі батьківського ставлення.

Значний відсоток батьків, що становить 16 %, вважають підлітка «маленьким невдахою» і ставляться до нього як до нетямущої істоти. Батьки вважають своїх дітей непристосованими, нездатними до самостійності, відкритими для поганих впливів. У зв'язку з цим вони намагаються захистити підлітка від труднощів життя й суворо контролювати його дії. 24 % батьків авторитарні у ставленні до своїх дітей підліткового віку («авторитарна гіперсоціалізація»), ставлять до підлітка жорсткі вимоги, які формують у нього аналогічний спосіб взаємодії з людьми, пасивність. Усе це обмежує автентичний особистісний розвиток підлітка. Проявляють гіперопіку 27 % респондентів («симбіоз»), що характеризується пильною увагою й турботою про підлітка, тотальною опікою не лише його зовнішніми діями та поведінкою, а й прагненнями заволодіти його інтимними переживаннями.

Аналіз результатів шкали «прийняття-відторгнення» показав, що 15 % батьків притаманне занурення в емоційний досвід підлітка, пошук нових шляхів виховання почуттів самоповаги та дорослості. Батьки оволодівають

базовими знаннями про потреби й поведінку підлітка, навичками комунікації, встановлення дисципліни й регуляції поведінки своєї дитини.

Для 18 % протестованих притаманне ставлення «кооперація», яке проявляється у зацікавленості батьків планами дитини, намаганні допомогти, високій оцінці інтелектуальних та творчих здібностей дитини (див. рис. 2.1)

Рис. 2.1. Стилі батьківського ставлення за методикою Варги-Століна.

На наш погляд, найбільш оптимальними є типи батьківських стосунків «прийняття» та «кооперація». До нейтрального рівня можна віднести батьківські стосунки за типом «симбіоз». Негативним вбачаємо високий рівень прояву ставлення за типом «авторитарна гіперсоціалізація» та «маленький невдаха».

Результати методики «Кінетичний малюнок сім'ї» показали, що у 57% підлітків у сім'ях переважає сприятлива ситуація, нормальна психологічна атмосфера. На малюнках учнів присутні всі члени сім'ї, у центрі малюнка сама дитина в оточенні батьків, усі зображені ошатними, з ретельно промальованими деталями, на обличчях дорослих і дитини посмішка, відчувається спокій в позах, рухах. Але 36% сімей різною мірою характеризують відхилення у взаєминах між батьками і їх дітьми, що має

згубний вплив на особистісний розвиток підлітка. До цієї групи ми віднесли малюнки, де відсутній будь-хто з членів сім'ї, підліток намалював себе сумним, далеко від батьків, наявне занепокоєння, ворожість у ставленні до дорослих через штрихування деталей, відсутність деяких частин тіла. 7% сімей характеризується низьким рівнем батьківських стосунків. На малюнках цієї групи зображено заляканий вираз обличчя дитини, відчувається емоційна напруга через використання у малюнку темних фарб, наявна ворожість до батьків через промальовування таких деталей, як розведені руки, розчепірені пальці і т.д.

Рис. 2.2. Рівні стосунків у сім'ї.

Продіагностувавши 55 учнів за допомогою опитувальника соціалізації для школярів «Моя сім'я», можна констатувати: благополучним рівнем стосунків у сім'ї характеризується 24 % опитаних дітей, менш благополучним – 29 %, задовільним рівнем – 36 %, неблагополучним рівнем стосунків у сім'ї характеризується 11 % опитаних дітей.

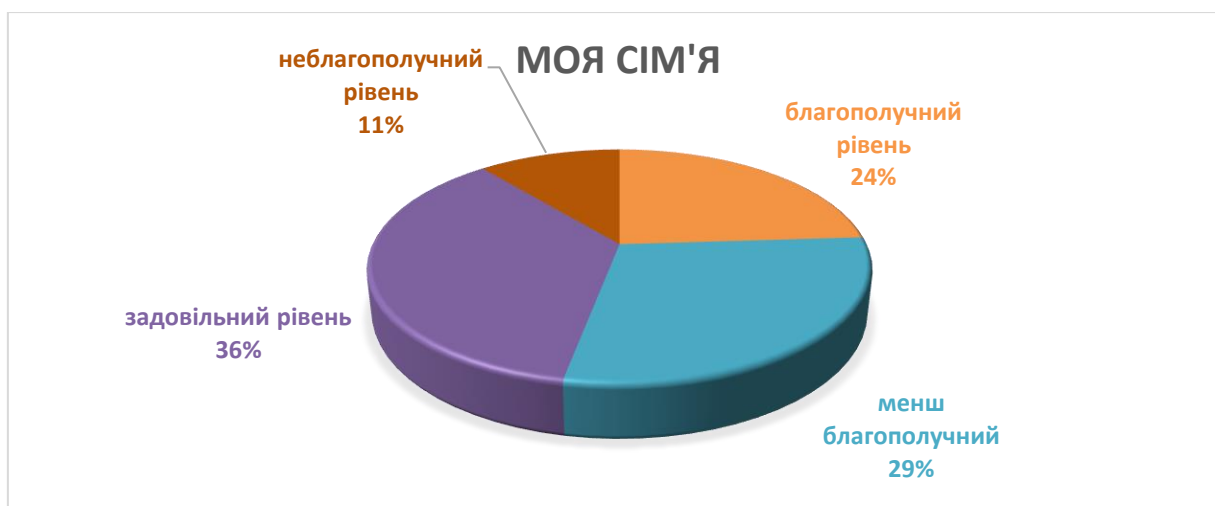

Рис. 2.3. Результати опитувальника «Моя сім'я».

Також, опитувальник дозволив визначити одного з батьків, виховний вплив якого є домінуючим. З'ясовано, що в більшості сімей роль вихователя належить матері (72 %), сім'ї, у яких провідна роль у вихованні належить батькові, становлять 17 %, обом батькам – 11 %. Це призводить до дефіциту батьківської опіки та контролю в процесі зростання та становлення дітей. Результати показані на рис.2.4.

Рис.2.4. Домінування виховного впливу батьків.

Отримані дані методик тест-опитувальника батьківського ставлення й опитувальника для школярів «Моя сім'я» корелюють із даними проективної методики «Кінетичний малюнок сім'ї».

2.2. Технології ефективного спілкування у сім'ї та подолання сімейних конфліктів

Виховний ідеал сім'ї міцно пов'язаний із світоглядом, мораллю і релігією. В основі українського виховного ідеалу лежать філософія добра і гуманізму, природовідповідність виховання і прагнення до соціальної гармонії. Передумовою такого виховання є демократичні стосунки в сім'ї між дорослими і дітьми та ставлення до дитини як до абсолютно самодостатньої вартості. Ідеал родинного виховання – здорова і щаслива людина, інтелектуально розвинена, з високим духовно-моральними якостями. Цей рівень досягається тільки тоді, коли виховання розпочинається з найменшого віку дитини, відповідає поставленій меті й забезпечене необхідними умовами.

Універсальний, всеохопний, постійний виховний вплив сім'ї на особистість є наслідком дії таких чинників:

1. Безкорислива любов до дитини, яка вселяє їй почуття захищеності, створює атмосферу душевності, соціального і життєвого оптимізму. Взаємини дітей і дорослих у сім'ї є справжньою школою почуттів, найважливішим фактором, що формує емоційно-мотиваційну сферу дошкільника, його ставлення до людей і життя. Все це є важливими передумовами розвитку індивідуальності дитини.

2. Природне включення дитини у найрізноманітніші людські стосунки. Відбувається це передусім завдяки участі дитини у спільних з дорослими видах діяльності.

3. Багаторольова структура сімейного колективу, яка забезпечує багатогранність, постійність і тривалість його виховного впливу. Цей вплив відбувається у процесі взаємодії дитини і дорослих за найрізноманітніших життєвих ситуацій, щодня повторюється у різних формах.

4. Можливість набуття дитиною позитивного досвіду і переживання негативних почуттів. Усе це відбувається в атмосфері довіри, гуманного

ставлення до дитини, які є необхідними для набуття почуття впевненості, відповідальності, уміння долати життєві негаразди, гідно поводитися за будь-яких обставин.

Узагальнюючи дослідження про вплив батьківської моделі можна сказати, що:

- Дитина навчається у батьків тієї ж статі чоловічої (чи жіночої) ролі, яка в подальшому зберігається.
- Образ батька протилежної статі має значний вплив на вибір майбутнього партнера. Якщо роль батька протилежної статі в сім'ї позитивна, то вибір подібного партнера веде до подружньої гармонії. Якщо ж батько протилежної статі грає негативну роль, і дитина її не приймає, то партнер з подібними характеристиками є джерелом негативних реакцій.
- Модель батьківської сім'ї визначає в головних рисах модель сім'ї, яку, в наслідок цього, створюють їх діти. Встановлено, що в шлюбі партнерів, які представляють явно протилежні моделі, постійно відбувається боротьба за владу. Вірогідність гармонійного союзу тим вища, чим ближчі моделі сімей, із яких вийшли подружні пари.

Процес налагодження взаємодії з батьками відбувався за умов дотримання певних психолого-педагогічних правил, зокрема проведення заходів, спрямованих на підвищення авторитету батьків; дотримання педагогічного такту, неприпустимості необережного втручання в життя сім'ї; створення життєстверджуючого, мажорного настрою при розв'язанні проблем виховання, опора на позитивні риси дитини, орієнтація на успішний розвиток особистості.

Однією із ефективних форм роботи з батьками став тренінг («Мозаїка стилів батьківського виховання», «Ефективне спілкування», «Стежиною батьківської мудрості»), спрямований на розв'язання таких взаємопов'язаних завдань: сприяння засвоєнню батьками основ психофізіологічних знань й особливостей розвитку підлітків, специфіки взаємодії з ними; поглиблення знань батьками самих себе, своїх психологічних особливостей; усвідомлення

своїх дій і мотивів, утвердження позитивних якостей особистості та формування навичок адекватної поведінки у проблемних соціальних ситуаціях. Окремі види робіт передбачали поглиблене пізнання вчинків, емоційних переживань, думок підлітка; аналіз особливостей виховних впливів батьків на підлітків; знаходження оптимальних способів спілкування з підлітком, пошук та використання адекватних методів виховання й розвитку підлітка.

Досить ефективною виявилась лекційно-просвітницька робота серед батьків. Вона передбачала з'ясування базових чинників поведінки учнів підліткового віку, основних вікових психолого-педагогічних закономірностей їх розвитку, типових критичних ситуацій, труднощів і проблем цього вікового періоду, а також розробки загальних рекомендацій щодо їх усунення.

Для оперативного виховного реагування батькам необхідні певні знання про особливості розвитку особистості їхньої дитини. З цією метою проводились практикуми («Особливості спілкування батьків і дітей», «Три шляхи у вихованні»), тематичні дискусії («Батьківські тривоги», «Батьки і діти – шляхи взаємодії»), ділові ігри («Дитина повернулася зі школи», «Як звертатися до підлітка», «Лист у майбутнє»), короткі прес-конференції («Десять заповідей про права дитини»), проблемні «круглі столи» («Модель сучасної родини») тощо. Зацікавленість батьків сприяла поліпшенню мікроклімату в класі, в сім'ї.

У реалізації програми формувального експерименту провідна роль належала груповим формам анкетування, тестування учнів. За наслідками психодіагностичної консультації класними керівниками проводились бесіди з батьками, під час яких на фоні загальних вікових особливостей підліткового віку були розглянуті індивідуальні, потенційні можливості учнів, які були виявлені під час спостережень, бесід з учителями-предметниками, вивчення результатів практичної діяльності вихованців, при цьому увага батьків

зверталась на необхідність проведення систематичних спостережень за своїми дітьми, на виявлення в них провідних психічних якостей.

Для налагодження тісних контактів з батьками колективів гімназії позбувся традиційної методики батьківських зборів, коли педагог розповідає про недоліки, а батьки слухають. Основою стосунків педагогів і батьків стали слова: «Порадьмося...», «Як, на вашу думку, маємо вчинити...». Така форма спілкування, коли батьки з об'єкта стали активним суб'єктом взаємодії, сприяє глибокому усвідомленню ними проблем сімейного виховання дітей.

Проведення традиційних загальногімназійних свят, конкурсів, фестивалів («Зірка гімназії», «Мій класний клас!», «Зима іде – свята веде!», благодійні акції та ярмарки, День здоров'я, Посвята в гімназисти, екскурсії містами України) за активної участі батьків учнів зближує дітей і батьків, педагогів і батьків.

Для реалізації педагогічного аспекту технологічної моделі взаємодії сім'ї та гімназії використовувались усні журнали («Підлітковий вік: проблеми і їх подолання», «Важкі діти чи важкі батьки?», «Сім'я – головний чинник виховання»), тематичні заходи «У сімейному колі», «Традиції моєї родини», індивідуальні консультації, зустрічі з лікарями, психологами, юристами, «Родинний міст» (зустрічі з батьками та обговорення проблем виховання), «День добрих справ» (спільна трудова діяльність педагогів, батьків і дітей), «Дискусійний клуб» (обговорення проблемних питань виховання), «Аукціон ідей сімейного виховання», «Сімейні дні в класі» тощо.

Отже, запропоновані форми і методи роботи сприяють підвищенню педагогічної культури батьків, формуванню вмінь і навичок конструктивної взаємодії з дітьми у сім'ї.

ВИСНОВКИ

1. Проведений аналіз проблеми впливу сім'ї на становлення особистості підлітків засвідчив той факт, що сім'я протягом історії розвитку людства залишалася складним й унікальним інститутом соціального виховання, у якому відбиваються всі зміни в суспільному житті. І сьогодні провідною функцією родини є виховання молодого покоління, передача дітям суспільно-історичного досвіду людства, підготовка їх до свідомого дорослого життя.

Обґрунтовано, що сімейне середовище найбільше впливає на процес становлення особистості підлітків, незважаючи на те, що зміст, способи, стилі виховної взаємодії у сім'ї змінюються з переходом дитини на нові вікові етапи, а сам підліток активно зорієнтований на спілкування з ровесниками. Встановлено, що стиль батьківського виховання є основним фактором впливу на формування особистості підлітків. Авторитарний, демократичний, ліберальний, потуральний стилі та методи сімейного виховання спричиняють різний вплив на підлітків.

2. Сімейні взаємини – це складний феномен, складна психічна реальність, що включає як міфологічні, так і сучасні рівні свідомості, а також індивідуальні й колективні, онтогенетичні, соціогенетичні та філогенетичні передумови. Поняття сімейних взаємин як стан належності індивіда деякому надіндивідуальному сімейному цілому охоплює суб'єктивний час, особисту життєдіяльність, національну культуру й традиції. Сім'я – це фундамент будь-якої особистості. Саме в сім'ї формуються життєві та моральні цінності, ставлення до себе й до інших, формується успішність, або неблагополуччя у дорослому житті. Сім'я – складний і водночас цілісний організм, який функціонує за певними законами. Сімейне виховання, сім'я – головний аспект в житті людини. Особливе значення має сім'я в житті дитини, в його становленні і поведінці. Сім'я об'єднує дітей, батьків, родичів кровними узами. Сім'я «охоплює» людини повністю. Допомагає йому впоратися з

труднощами, в кінці кінців, захищає його. Сімейне виховання – це система виховання і освіти, що складається в умовах конкретної сім'ї силами батьків і родичів. Сімейне виховання – це складна система. На нього впливають спадковість і біологічне (природне) здоров'я дітей і батьків, матеріально-економічна забезпеченість, соціальний стан, уклад життя, кількість членів сім'ї, місце проживання сім'ї (місце будинку), ставлення до дитини.

3. Взаємодія різноманітних інтересів і захоплень, обмін духовними надбаннями, знаннями підвищує «інтелектуальний фон», загальний рівень розвитку дітей, викликає прагнення більше дізнатися і тим самим допомагає в головному – в навчанні. Але ж вчення – головний спільна праця в шкільному колективі. Глибоко і оригінально розроблені Сухомлинським питання виховного впливу традицій, фольклору, природи. Безперечно, існує взаємозв'язок між вихованням дитини в сім'ї та робота освітнього закладу. Головна роль у вихованні відводиться сім'ї, а школа допомагає її вдосконалити, нормалізувати відносини всередині конкретної сім'ї. Зв'язок освітнього закладу починається з дослідження мікроклімату сім'ї та вивчення методів виховання. Для цього класний керівник або соціальний педагог проводить анкетування, може особисто ознайомитися, в яких умовах живе сім'я. Педагоги задіють дітей і батьків до спільної діяльності: свята, конкурси, ярмарки.

4. Опрацювавши наукову та методичну психолого-педагогічну літературу нами було узагальнено психолого-педагогічні рекомендації науковців та практиків і були запропоновані батькам, педагогам щодо покращення стану сімейного виховання підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеєнко Т. Ф. Концептуалізація соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання: дис...док. пед. наук: 13.00.05. 13.00.07. К. 2017. 573 с.
2. Аметова Є. Р. Про значення сім'ї у формуванні вільної особистості дитини. *Педагогіка і психологія*. 2006. № 2. С.36-43.
3. Асєєва Ю. О. Негармонійні стилі сімейного виховання кібер-адиктів (очима батьків). *Загальна психологія. Історія психології*. 2020. Том 31 (70). С. 14-20.
4. Берегова Н.П., Федорчук П.І. Вплив сімейного виховання на формування особистості дитини. *Вісник Львівського університету. Серія: Психологічні науки*. Львів, 2020. Вип. 6. С. 45-54.
5. Бессонова Т.П. Особенности развития ребенка в неблагополучной семье. *Практична психологія та соціальна робота*. 2002. № 1. С. 39-42.
6. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 книгах: навчально-методичний посібник. К.: Либідь, 2003. Кн.: 2. 2003. 341, с.
7. Бех І.М. Соціально-психологічні особливості сімейного виховання як умови розвитку особистості. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти*. 2015. 168 с.
8. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї: Курс лекцій; МАУП. К.: МАУП, 2001. 95 с.
9. Вікова та педагогічна психологія: курс лекцій. К.: Каравела, 2005. 399 с.
10. Гірчук О. В. Умови формування самооцінки в підлітковому віці. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць*. Київ. 2008. Т. Х. Частина 3. С. 241-249.
11. Гончарук І. О. Формування соціально-психологічних компетентностей майбутніх педагогів у процесі вивчення дисципліни «Сімейне виховання». *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2017. № 3. С. 98-104.

12. Гошовська Д., Гошовський Ю. Дифузна ідентичність підлітків із різнотипних депривованих сімей: факторний аналіз. *Психологічні перспективи*. 2018. № 32. С. 85-96. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2018-32-85-96/>
13. Григор'єва М. С. Прояви нестабільності емоцій у підлітковому віці. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки*. 2015. Вип. 128. С. 72-75.
14. Гуртовенко Н. В. Вплив батьків на самооцінку підлітка, як запорука успішного становлення особистості. Міжнародний електронний науковопрактичний журнал «*WayScience*». 2019. С. 56-62. <http://surl.li/hqerk66>
15. Долинська Л., Поліщук Д. Психологічні особливості розвитку когнітивного компонента самостійності сучасних підлітків. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2020. Вип. 12 (57). С. 26-37.
16. Дружиніна І. А. Психологічні чинники розвитку професійної ідентичності майбутніх практичних психологів: дис...канд. психол. наук: 19.00.07. К. 2009. 217 с.
17. Заєць І.В., Туз Л.І., Конопелько О.О. Особливості взаємодії батьків із дітьми у підлітковому віці. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*. 2017. С. 42-50.
18. Зозуляк-Случик Р., Лесюк, О. Психологічні особливості формування самооцінки підлітків. *Обрії*. 2015. № 1. С. 13-26.
19. Іваниця А. В. Особливості сімейного виховання студентської молоді. *Витоки педагогічної майстерності*. 2013. Випуск 12. С. 96-101. <http://surl.li/hqlgz>.
20. Ільїн Є. П. Диференціальна психофізіологія чоловіки і жінки. К. 2003. 544 с.
21. Калаур С., Волошенко, М. Вплив складу батьківської сім'ї на сформованість у підлітків та молоді образу майбутньої сім'ї. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету*

- імені Володимира Гнатюка. Серія: педагогіка. 2021. Т. 1. № 2. С. 154-161. <http://nzp.tnpu.edu.ua/article/view/250942>.*
22. Ковальов С. В. Психологія сімейних відносин. Х.: Педагогіка, 1987. 159 с.
23. Козицька І. В., Ковальська, О. О. Психологічні особливості самооцінки та рівня домагань підлітків. *Актуальні проблеми психології. Психологія обдарованості. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2018. С. 130-137. <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v6/i14/16.pdf>.*
24. Коpecь Л. В. Психологія особистості. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 458 с.
25. Кравченко Т. «Життєві сценарії» сім'ї та їхній вплив на соціальний розвиток особистості. *Педагогіка і психологія. 2002. № 1-2. С. 61-67.*
26. Краєва О. А. Проблема кризи ідентичності в період нормативної кризи підліткового віку. *Педагогічний процес: теорія та практика. 2016. № 1 (52). С. 46-50. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/15038/1/O_Kraieva_PP_TP_1.pdf.*
27. Крайніков Е. В. Психологія розвитку: Словник-довідник. Київ: Арістей, 2004. 257 с.
28. Кулешова О. В., Заєць Г. А. Соціально-психологічні особливості сімейного виховання. Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців : тези доповідей XI Всеукраїнської науково-практичної конференції, (Хмельницький, 27 квітня 2023). Хмельницький: Кафедра психології та педагогіки ХНУ, 2023. С. 54-56.
29. Кутішенко В. П., Ставицька С. О. Психологія розвитку та вікова психологія: Практикум: навч. посіб. К.: Каравела, 2009. 448 с.
30. Кучеренко С. Методологічні підходи до вивчення самосвідомості особистості підлітків та юнаків. *Психологія і суспільство. 2009. № 1 (35), С. 134-151.*

31. Лапікура О. В., Слободченко Л. М., Шкіряк-Ніжник З. А., Горбань Н. Є., Слепакурова І. В. Вплив стресових ситуацій у сім'ї на формування поведінки підлітка. *Актуальні питання педіатрії, акушерства та гінекології*. 2020. № 2 С. 21-29.
32. Лемак М.В., Петрище В.Ю. Психологу для роботи. Діагностичні методики: збірник. Вид. 2-ге, виправлене. Ужгород. 2012. 616 с.
33. Лемак О., Корсак О., Султанова І., Іванишин І., Арламовський Р., Фірка А. Особливості фізичного стану підлітків з різним рівнем фізичного розвитку. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Фізична культура*, 2020. Вип. 35, С. 48-59.
34. Лесгафт П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение; Комент. Е. С. Буха. М.: Педагогіка, 1991. 174 с.
35. Лисенко І. І. Сімейне виховання як складова соціально-психологічного здоров'я дитини. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*. 2018. № 50. С. 81-85.
36. Литвинова С. М. Соціально-психологічні аспекти взаємодії батьків та дітей у контексті сімейного виховання. *Науковий вісник Інституту проблем виховання НАПН України*. 2015. № 7, С.123-132.
37. Лозниця В. С. Психологія і педагогіка: навч. посіб. К.: ЕксОб, 2000, 1999. 302 с.
38. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: Навчальний посібник для вищої школи. К.: Наукова думка, 1999. 215 с.
39. Маргаритова Г. Особливості уявлень дітей старшого дошкільного віку про сім'ю та сімейні ролі. *Дошкільне виховання*. 2010. № 1. С.83-89.
40. Михайленко К.О. Особливості розвитку самооцінки сучасного підлітка. *Освіта і наука, 2023: збірник наукових праць учасників звітно-наукової конференції студентів та аспірантів факультету психології*. 2023. С. 173-174. <http://surl.li/hqehq>.
41. Моранець М. Особливості сімейного виховання та формування агресивності у підлітків. *Соціальна робота: становлення, перспективи,*

- розвиток: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції. 2020. С. 136-142.
42. Наш проблемний підліток: навч. посіб. // Є.В. Алексєєва, О.Е. Байтингер, О.Б. Долгінова та ін.: Союз, 1999. 142 с.
43. Немеш В. І. Емоційна трансформація підліткового віку. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Психологія*. Ужгород, 2021. Випуск 3. С. 93-95.
44. Окушко Т.К. Оптимізація процесу формування соціальної компетентності підлітків у позашкільному навчальному закладі: теоретичний аспект. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2009. Вип. 13. С. 451-456.
45. Особливості психічного розвитку старшокласників і виховні завдання батьків. *Позакласний час*. 2002. № 20. С. 13-14.
46. Папуша В. Вплив батьківсько-сімейного виховання на віктимну поведінку підлітків. *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей*. 2014. С. 357-358.
47. Плахотнюк О.Л. Сімейне виховання вустами великих педагогів. *Освіта*. 2003, 16-24 лип. (№ 33). С. 3-6.
48. Помазова О. В. Дослідження ефективності програми розвитку самосвідомості у підлітків з суб'єктивним переживанням самотності. *Міжнародний науковий журнал «Науковий огляд»*. 2019. Т. 6. № 59. С. 141-156.
49. Пономаренко Л.П. Роль тренінга батьківської ефективності в формуванні демократическої ментальності. *Практична психологія та соціальна робота*. 2005. № 11. С. 66-67.
50. Прашко О. В. Особливості розвитку соціальної компетентності у підлітків. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2013. № 11. С. 23-27.
51. Психологія підлітка: посібник / под ред. А. А. Реана. Прайм-Евразнак, 2006. 480 с.

52. Психологія: підручник для студ. вуз. / за ред. Ю.Л.Трофімова. 3-тє вид., стереотип. К. : Либідь, 2001. 558 с.
53. Пухова Т. Развитие представлений о семейных отношениях у детей. *Вопросы психологии*. 1996. № 2. С. 55-59.
54. Радченко М.І. Особливості соціально-психологічної саморегуляції сімей з «ненаучуваними» дітьми. *Практична психологія та соціальна робота*. 2005. № 3. С. 23-28.
55. Райхель Д. Д. Зв'язок схильності до девіантної поведінки з особливостями емоційно-вольової сфери підлітків. Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня бакалавра спеціальності «Психологія». Національний авіаційний університет. Київ. 2022. 39 с.
56. Родинна педагогіка: Навчально-методичний посібник / Л.А. Марушкевич, В.Г. Постовий та ін. К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. 216 с.
57. Семиченко В. А. Психологія та педагогіка сімейного спілкування: навч. посібник. К.: Веселка, 1998. 210 с.
58. Сидоренко О. Б., Федоренко А. Ф. Вплив стилів сімейного виховання на особливості конфліктної поведінки підлітків. Improving and standardizing evaluation reports of webbased and mobile health interventions. Conference Proceedings of the 1st International Conference on New Horizons in Academic Research. Caracas, Venezuela, 17-19 February 2021. P. 20-26.
59. Степаненко Л. І. Соціально-психологічні чинники формування особистісного потенціалу дитини у процесі сімейного виховання. *Особистість у культурі*. 2016. Вип.13 (2). С. 32-38.
60. Сулімова А. Психологічні особливості впливу сім'ї на почуттєво-емоційну сферу підлітка. Наука і навчальний процес : матеріали II Міжнародної науковопрактичної конференції: «Проблеми надання вищої освіти особам з особливими потребами в умовах інклюзивного освітнього простору». 2016. С. 141-144

61. Терлецька Л. Психологія дитинства: практикум: навчальний посібник. К.: Главник, 2006. 143 с.
62. Туриніна О. Л., Калюжна, А. В. Вплив стилю сімейного виховання на особистісний розвиток підлітка. In The XVI International Scientific and Practical Conference «Integration of scientific solutions and methods into practice», April 24-25, Paris, France. 2020. 393 p. <http://surl.li/hqisn>
63. Феленюк А. Вплив батьківської сім'ї на формування ціннісних орієнтацій підлітків. 2021. <http://surl.li/hqjgo>.
64. Фесюкова Л. Моя сім'я: комплект наочних посібників для дошкільних закладів і початкової школи. Х.: Ранок, 2008. 165 с.
65. Цимбалюк І. М. Психологія: навчальний посібник: ВД «Професіонал», 2004. 214 с.
66. Шахрай В. М. Проблема формування в підлітків цінності життя у взаємодії школи і сім'ї: концептуальні засади дослідження. *Народна освіта*, 2017. № 3. С. 64-70.
67. Щербан Т. Д., Гоблик В. В., Липей М. Розвиток психологічних особливостей самосвідомості підлітків. Міжнародний науковий журнал «Освіта і наука». Мукачєво-Ченстохова. 2021. № 2 (31). С.143-148
68. Щербань П. Національне виховання в сім'ї: Для батьків, вчителів, вихователів. К.: Борівітер, 2000. 260 с.
69. Яковенко Т.І., Кононенко О.В. Соціально-психологічні особливості сімейного виховання в контексті становлення особистості. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2016. С. 146-158.
70. Яновська Т. А. Психологічні особливості становлення ідентичності у дітей підліткового віку. *Психологія і особистість*. 2015. № 2 (1), С. 155-167.
71. Baumrind D. The influence of parenting style on adolescent competence and substance use. *Journal of Early Adolescence*. 1991. Vol. 11(1). P. 56-95.

72. Begheza L, Trofimchuk V. Особливості впливу взаємин у сім'ї на агресивність підлітків з адиктивною поведінкою. *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*. 2019. Vol. 5 (12), P. 207-219.
73. Bowlby J. The Nature of the Child's Tie to His Mother. *International Journal of Psychoanalysis*. 1958. Vol. 39(5). P. 350-373.
74. Bronfenbrenner U. Morris, P. A. The Bioecological Model of Human Development. In R. M. Lerner & W. Damon (Eds.), *Handbook of Child Psychology: Theoretical Models of Human Development (6th Edition)*. 2006. Vol. 1. P. 793-828.
75. Colby A., Kohlberg L., Gibbs, J., & Lieberman M. A longitudinal study of moral judgment: a monograph for the society of research in child development. *University of Chicago Press*. 1983. 456 p.
76. Darling N., Steinberg, L. Parenting style as context: An integrative model. *Psychological Bulletin*. 1993. Vol. 113 (3). P. 487-496.
77. Erik H. Erikson Identity Youth and Crisis. W. W. Norton & Company. 1968. 331 p.
78. Tsarkova O.V. Peculiarities of psychotherapy in the work with families, having a child with psychophysiological disorders. *Problems of Modern Psychology: Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine* / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. Issue 27. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 2015. P. 610-619.